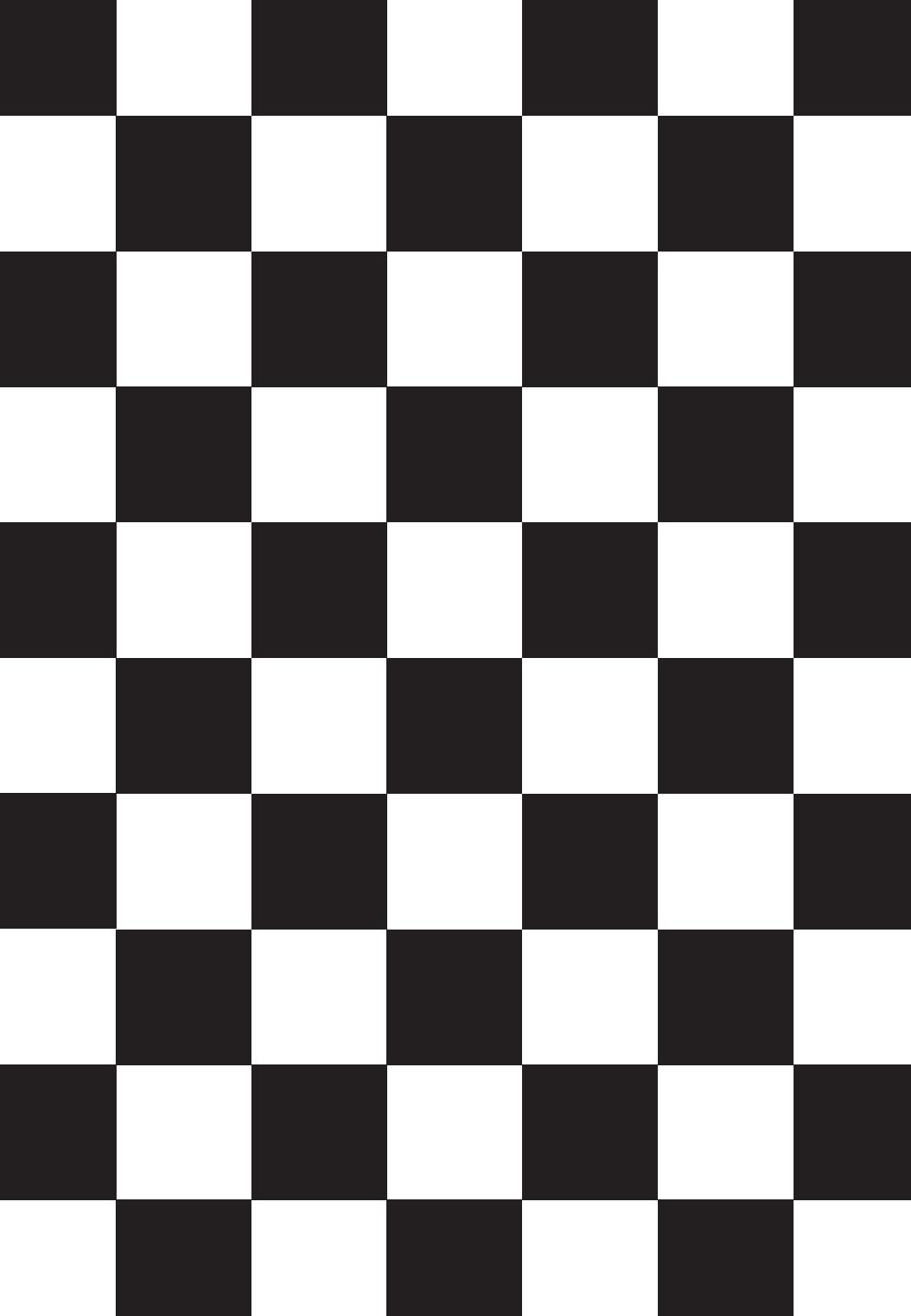

Adin Ljuca

Jedan
bijeli
dan

ΣΑΜΙ
ΖΔΑΤ
ΣΑΜΙ
ΖΔΑΤ

Adin Ljuca
Jedan
bijeli
dan

Adin Ljuca

Jedan bijeli dan

Prag, Samizdat, 2018.

Proces

Neko mora da ga je oklevetao, jer iako nije učinio nikakvo zlo, jednog jutra je bio uhapšen.

„Zašto si vodio djecu na šišanje?“

„Zato što je kod nas običaj da očevi vode djecu na šišanje.“

„Ti si njihov otac?“

„Nisam. Vodio sam ih jer sam muško. Običaj je da muškarci vode djecu na šišanje.“

„Zašto si vodio djecu na šišanje?“

„Zato što mi ih je bilo žao.“

„Zašto si vodio djecu na šišanje?“

„Zašto ne bih vodio djecu na šišanje?“

„Ti nisi ovdje da pitaš već da odgovaraš na pitanja. Zašto si vodio djecu na šišanje?“

Saslušavanje je trajalo cijeli dan i cijelu noć. Kad su se 1948. razišli Tito i Staljin narod je bio zbunjen. Prije toga je kategorično dresiran da oba imena skandira u paru, da portrete drži u paru a onda se preko noći sve promjenilo. Djedov komšija je imao oba portreta u stanu. Staljinov portret je skinuo i čušnuo ga pod kauč „dok se situacija ne smiri“. S tim se nije opterećivao. „Ljudi se posvadaju i pomire.“ Neko vrijeme nakon toga u goste su im došli prijatelji s djecom. Djeca od prijatelja i njihova dva sina su se igrala na podu. Neko od djece je izvuklo portret. Naredni dan je po njega došla UDBA. Komšija je bio polupismen i apolitičan. Portrete je držao „samo zbog ovih novih na vlasti i da se ne bi razlikovao od drugih“. Završio je na Golom Otoku.

U to vrijeme kod nas nije bilo damske salone, bile su samo brijačnice i običaj je bio da muškarci vode sinove na šišanje. Žene su se dotjerivale kod kuće. Djed se sažalio i odveo je sinove „narodnog neprijatelja“ na šišanje. Naredni dan je po njega došla UDBA. Iz potpuno neshvatljivih razloga djed je na kraju bio pušten.

Moj djed, Jusuf K., rođen je 1900. godine u Austro-Ugaraskoj monarhiji. Njegovi roditelji, Mujo i Šerifa Karamehić, rođeni su u istom gradiću ali u jednoj drugoj carevini. Rođeni su u tad najzapadnijoj

provinciji Osmanskog carstva koje su u to vrijeme u Evropi nazivali Starac s Bosfora. Osnovno i srednje obrazovanje djed je stekao u Austro-Ugarskoj monarhiji. Na odsluženju vojnog roka proveo je tri godine, kao pisar, u Skoplju, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Nakon toga se vratio, zaposlio i oženio. Sve po redu, sve kako treba. Nezavisnu državu Hrvatsku preturio je preko glave u strahu, nastojeći da prehrani mnogobrojnu obitelj. Umro je 1963. godine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Djedova putovanja nastavljena su i nakon njegove smrti. Njegov mezar je ostao u istom gradu ali država se sad zove Bosna i Hercegovina. Kad bi kojim slučajem provirio iz mezarja ne bi prepoznao zastavu zemlje u koju su ga ukopali.

Kako su se nizale carevine i države tako su se nizali i portreti iza katedre u našoj školi. Kad je djed išao u školu iza učiteljevih leđa visio je portret cara Franje Josipa. U to vrijeme đaci su u školu nosili svaki dan po jednu cjepanicu da bi se učionica mogla zagrijati. Dok su sva djedova djece završila osnovnu školu iza leđa njihovih učitelja izredali su se portreti: kralja Aleksandra, poglavnika Pavelića, druga Tita i Staljina. Na kraju je drug Tito ostao sam.

Moj djed, Jusuf K., ženio se samo jednom ali je imao desetero djece: sedam kćerki i tri sina. Omiljena pjesma mu je bila *Trepetljika trepetala*. Nekad, valjda kad bi mu bilo teško, zvao je malu Arifu, koja je pjevala najljepše od sve djece, i rekao joj: Pjevaj bâbi! I moja stara tetka, tad mala Arifa, zapjevala bi: *Trepetljika trepetala puna bisera, ovi naši bijeli dvori puni veselja...*

Mama ima jednu djedovu fotografiju. U to vrijeme djece je bilo puno, fotografija malo. Na toj fotografiji već na prvi pogled je jasno da djed leži na samrti. Pored njega sjedi mama. Mlada i lijepa, mnogo mlađa no što sam ja sad star. Tad je djedu bilo šezdeset i tri ali izgledao je mnogo stariji. Mora da je imao težak život.

Prvo što pamtim u vezi s djedom je da me mama vodila na njegov mezar. U to vrijeme cijeli moj svijet bio je smješten u naš gradić koji je ležao u živopisnoj dolini. I svi koje sam znao živjeli su u njoj. S nama jedino nije bio moj djed. Čisteći mezar od korova i opalog lišća osjećao sam se uzvišeno. Bio je neobičan taj osjećaj prisne bliskosti s čovjekom s kojim se nikad nisam sreo. Tamo je bilo još nišana, što je značilo da je iz našeg grada bilo još dosta umrlih ljudi ali ja ih nisam znao. Tad je moj jedini mrtvi bio djed.

Protiv djeda je bio vođen još jedan proces. Vođen je u jednom sasvim drugom režimu, za Kraljevine SHS, i nije bio političke prirode kao onaj zbog vođenja djece na šišanje, međutim djedu je pao još teže.

Poštu, kao i štošta drugo, u naš grad je uvela austrougarska vlast. Pisma su se uručivala brže nego danas kad pošte imaju na raspolaganju i avionski prijevoz. A o etičkom kodeksu bosanskih poštara tog doba može se govoriti na istom nivou kao o etičkom kodeksu japanskih samuraja ili sicilijanske mafije. Priča se dogodila nakon raspada Carevine ali djed je bio stara, austrougarska škola. U to vrijeme pošta je imala tri zaposlena: direktora, djeda koji je raznosio poštu i kočijaša koji je pisma i pakete odvozio i dovozio sa željezničke stanice. Jednom im se tako dogodilo da im je nestao paket upućen nekom vojniku. Iako se radilo o običnom vojničkom paketu, s domaćom hranom i vjerovatno flašom kakve rakije, izbio je oko toga veliki skandal. Bila su to drugačija vremena. Češki slikar i putopisac Ludvík Kuba u jednom iz svojih zapisa iz Bosne datiranih ne mnogo godina prije dotičnog incidenta piše: „Ovdje se, naime, smatra za prirodno da niko ne krade. Za nas neshvatljivo, ali to je naprsto tako“. K tomu dodaje i svjedočanstvo nekog Čeha koji je za Austro-Ugarske u našim krajevima služio kao žandar: „Ovdražni svijet nema običaj da zaključava kućna vrata pa ni mi ne zatvaramo ljude!“

No, bilo kako bilo, u našu kasabu upućena je specijalna komisija čak iz Sarajeva i provedena je detaljna istraga o nestalom paketu koja, na kraju, nije donijela nikakve rezultate. Djedu je bilo rečeno: „Već godinama ovdje radiš, časno i pošteno, vjerujemo da s tim ne-maš ništa. Najbolje će biti da zaboravimo na ovaj incident.“ Ostećenom vojniku pošta je namirila štetu i svi su vremenom na to zaboravili. Osim djeda. Bila su to teška vremena. A kako su djed i nena imali desetero djece, djed je, uz posao na pošti, povremeno odlazio i na ispomoć u pekaru. Valjalo je prehraniti toliku čeljad. Nekoliko godina nakon krađe tog paketa, kad su jednog ranog jutra djed i pekar vadili prve vrele kruhove iz pećnice, u pekaru je ušao Miki, pijanac i probisvijet. Nakon propite noći, Miki je bio gladan i promrazao. Uzeo je pecivo, sjeo kraj tople krušne peći i počeo halapljivo mljacketi. Odjednom, bez ikakvog uvoda, obratio se djedu:

„Bogati, Jusufe, reci mi je li ti ikad išta nestalo iz one tvoje poštice?“

„Nije“, izustio je djed kroz suho grlo.

„A šta je bilo onomad sa onim vojničkim paketom?“

„Odkud ti znaš za taj paket?“

„Kako ne bih znao kad sam ga ja lično pokupio s poštanskih kola na stanici i kad sam ga sâm pojeo i popio!“, odgovorio je mangupski Miki, kao da se radi o kakvoj zgodnoj šali. Djedu se najednom zamaglilo pred očima. Magla je bila neprozirna i opipljiva kao brašno. Udario ga je samo jedanput, desnicom u bradu. Miki se složio kao vreća brašna. Djed ga je položio na pekarsku lopatu i počeo gurati u usijanu pećnicu. Sva sreća pa je pekar bio tamo.

Osim djedove fotografije koju ima mama, video sam još dvije kod daidže. Sve tri su tako loše da na njima ne mogu razabrati ni obrise njegovog lica. Ali te tri izbljedjele fotografije i ove dvije krnjave priče o dva davno zaboravljena procesa već su dovoljne da si njegov lik mogu dočarati veoma plastično.

Davno sam otišao iz svoje rodne zemlje, toliko davno da više ne znam čije slike sada vise iza katedre u našoj školi, niti to mogu da zamislim.

Cijeli život

„Hajde, kćeri, neka te amidža malo podšiša“, rekla mi je mama dan prije no što će krenuti u školu. Na tom ne bi bilo ništa čudno da je amidža bio frizer ali amidža je bio miner, radio u građevinskoj firmi. „Po brdovitoj Bosni i brdovitoj i kamenitoj Hercegovini nema puta ni željeznice bez minera!“, uskliknuo bi ponosno. I – nije imao nijedne kćerke. Imao je tri sina, pa je „znao“ samo muške frizure. Ostrigao me kao dječaka.

Kući sam se vratila plačući. Kad bismo zbog nečeg cmizdrili otac bi s nama zbijao šalu. Ako smo se žalili zbog sitnica on bi nas još i ismijao. Čak je i stvarne probleme rješavao šalom ali tad je bio ozbiljan. Pozvao me:

„Dodji! Evo ti čokolada!“

Čokolade nam nisu dijelili tek tako. Bio je zaposlen samo on a od jedne plate je živjelo petero. To da se uozbiljio samo je potvrđilo moj osjećaj da se dogodilo nešto strašno.

Nekoliko dana prije toga bila sam s mamom u gradu. Srele smo ženu s djevojčicom, mojom vršnjakinjom. Iz priče naših majki pokažalo se da krećemo isti dan u isti razred. Djevojčica se zvala Amela i imala je gustu, dugu kosu gotovo do struka. Ona je bila jedina za koju sam znala da će biti sa mnom u razredu. Kroz suze sam spomenula Amelu i njenu kosu a moja brzopleta mama – da od iskrice ne bi planuo požar – u žurbi je zaljevala benzinom umjesto vodom:

„Jučer sam srela njenu mater. Rekla mi je da se i Amela ošišala nakratko.“ A onda je nastavila lagati: „Fino ti stoji. Ti samo nisi navikla na kratku kosu. Naviknut ćeš se.“

Ali znala sam da mi laže – kosa nije bila samo kratko, već i neravnomjerno ostrigana.

U školu smo morali ići u dva kilometra udaljeno susjedno selo. Bila je to mala četverogodišnja škola s jednom učionicom i jednim učiteljem. Išlo se u dvije smjene, prijepodnevnu i poslijepodnevnu, koje su se mijenjale svakih sedam dana. U jednoj smjeni su išli prvi i treći razred, u drugoj drugi i četvrti. Običaj je bio da prvačića vode roditelji u školu. Mene je vodila dvije godine starija sestra. Ona je

išla u treći razred. Kad smo došle u učioniku u kojoj su bila tri reda klupa, pokazala mi je na jedan red: „Tamo sjedi! Tamo je prvi razred“, i otišla i sjela na svoje mjesto.

Samo jedna klupa je bila prazna, u ostalim su već svugdje bili po dvoje. Sjela sam u tu praznu klupu sama. Vidik mi je zaklanjala bujna lijepo očesljana Amelina kosa.

A onda se na vratima pojavila žena s dječakom. Osvrnula se po učionici, pokazala na mene i rekla mu:

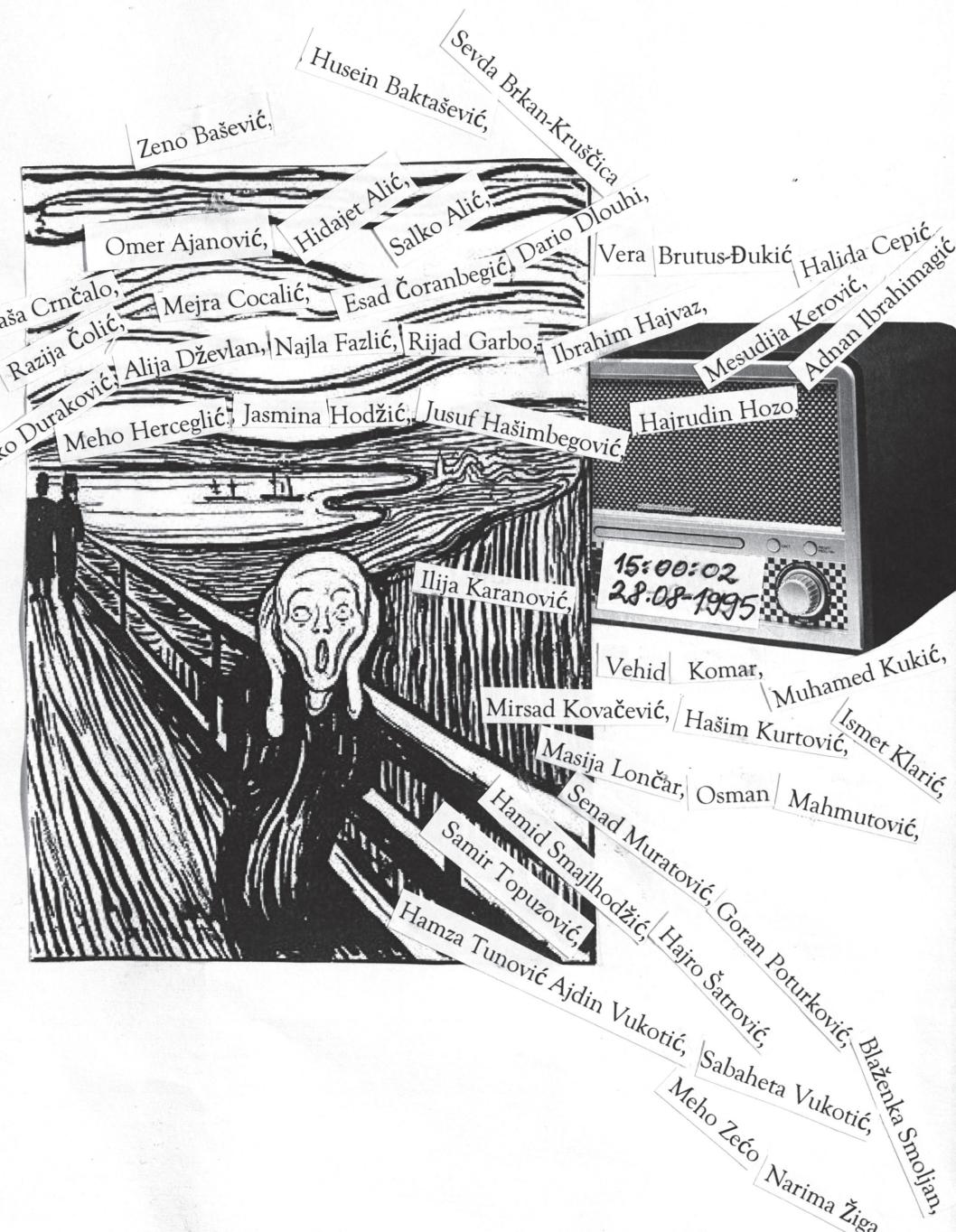
„Idi sjedi s onim malim!“

Mnogo godina kasnije – kad me Zdena, nakon prve hemoterapije, ostrigala nularicom – muž me tješio na isti način: „Tako mi se još više sviđaš. Tvoje crte lica sad još više dolaze do izražaja!“

Tako je to cijeli život. Kljukaju te hemijom, liječe otrovom, tješe lažima.

Možda

Vraćam se s posla i ulazim u stan. Iznutra se čuje radio. Već po nekad imamo struje i vode. Bliži se kraj rata. Osjećam to u kostima ali ta misao izgleda tako nestvarno da žulja kao kostobolja.

Unutra sjede mama, babo i Elvir. Dočekuje me glas spikera koji čita vijesti. Na gradskoj pijaci Markale u Sarajevu od jedne granate ubijeno je 37, ranjeno 90 ljudi. Onda počinje da čita imena ubijenih građana.

Vijest me zatekla na nogama. Nisam ni sjela. Jednoobrazno iščitavanje imena me počinje gušiti. Producđavam u kupatilo. Moram da operem ruke. Stalno perem ruke. Otkako radim na hirurgiji stalno imam osjećaj da su krvave.

Dugo ih sapunjam. Onda puštam mlaz i glas spikera tone u žuboru vode.

Kad sam zavrnila vodu i posegnula za ručnikom, glas sa radia iza pritvorenih vrata je izgovorio: „Hajrudin Hozo“ i nastavio dalje da niže imena.

Dok sam izlazila iz kupatila u stomaku su me probadali grčevi. I povraćalo mi se od mirisa sapuna. Mama, babo i Elvir su sjedili kako su sjedili.

Sve četvero smo se nekako čudno gledali. Onda je mama rekla: „Možda to nije naš Hajrudin.“

Rezervni leš

Idem ulicom. Odjednom, nekoliko metara iza mojih leđa začu se pucanj. Odmah za njim drugi pa treći. Ne okrećem se niti mijenjam ritam hoda. Idem dalje, kao da se iza mene ništa ne događa. Dobio sam takva uputstva: *kad čuješ pucnjavu ne okreći se i nastavi hodati*. Nije moje da u tome tražim smisao, plaćen sam da uradim što mi se kaže i to je sve. Znam da bi prirodna reakcija bila da se čovjek trzne, sagne, okrene, zalegne, da pobegne, da uradi bilo šta osim da se ponaša kao da se ništa ne događa. Kad se zapuca, sve i da neće, čovjek reagira instinkтивno. U prvom planu, iza mojih leđa, dva glumca su trebala odigrati scenu u kojoj jedan od njih ubija drugog. Dvanaest puta su ponavljali tu scenu s ubijanjem. Dvanaest puta! Kao da je tako teško ubiti čovjeka. A bila je takva zima da puca i drvo i kamen – dok su to snimili duša mi se smrzla. U narednoj sceni, iza leđa glavnih glumaca, obučen u uniformu engleskog „bobića“, trebao sam se baciti preko slučajne prolaznice i tako je zaštiti od eksplozije. Ta scena se snimala osam puta. Na kraju sam rekao da joj više nikad niko neće u jednom danu osam puta zaredom spasiti život ali nisam baš ostavio neki utisak, primjedba nije izazvala ama baš nikakvu reakciju. Onda sam jednom te istom čovjeku deset puta naplatio kaznu za pogrešno parkiranje. Deset kazni za istu grešku! Ko mu je kriv, što se ne uči na greškama. Uostalom i to auto mi je išlo na živce: iznajmiti stari model Chevroleta iz pedesetih godina košta za jedan dan kao šest dnevница statiste.

Karijeru statiste započeo sam slučajno, za vrijeme poplava u Pragu. Nekoliko sedmica nisam išao na posao jer je Narodna biblioteka u kojoj sam bio zaposlen smještena tik pored Vltave. Dane sam provodio kod kuće, navečer izlazio na pivo, obično s Amelom, zemljakinjom iz Sarajeva, koja je stanovala u blizini. Radila je u jednom Casting studiju.

„Kad već ne ideš na posao mogla bih ti punuditi jednu tezgu. Ameri snimaju nekakav film... ništa posebno se neće raditi, potrebno im je samo da naprave nekoliko snimaka prolaznika u metrou. I ja će biti tamo, zezat ćemo se, zaradit ćeš milju a i catering im je super!“

Ponudu sam prihvatio, naravno zbog novca.

Mislio sam da se u književnim krugovima kreće najveći ljudski šljam ali prevario sam se – filmadžije su bez konkurenčije. Još su neobrazovaniji a u njihovom svijetu se vrti dobra lova. O slavi da i ne govorimo: i najlošije filmove vide milioni, dobre knjige čitaju pojedinci. Ko bi si danas kvario oči čitajući. Ali film! Zamislite film o dinosaurusima u poplavljrenom čikaškom metrou! Ko ga ne bi gledao. A ko tek u njemu ne bi igrao.

Garderoberke su presvukle tridesetak statista, šminkeru su neke i našminkali i poslali u šator. Statisti vrijeme krate pričom. Ja sam se družio s Amelom, kad je imala vremena, i sa četvero studenata iz Toga. Amela mi je poslije rekla da su dva puta bolje plaćeni nego mi ostali, „zato što su roba koje nedostaje“. I opet ih nema dovoljno. Zato Cigane zovemo umjesto hispanjolaca. Da Česi znaju da ih za isti posao plaćamo dva puta više nego njih poludjeli bi. U američkom filmu ne mogu biti samo bijelci. Poslije mi se Amela, koja se spremala da putuje u Sarajevo, požalila na bosanski pasoš s kojim „bez vize ne možeš ni u wc-e otići“, na što joj je jedna kosooka žena rekla: „S vijetnamskim pasošem smo bez vize mogli samo u jednu državu: SSSR. Sad ne možemo ni u nju: nisu nam uveli vizu ali je država ukinuta.“

Čekali smo cijeli dan ali na nas nije došao red. Zadržalo ih je snimanje drugih, bitnijih i skupljih scena. Presvukli smo se, vratili garderobu i otišli kući na spavanje. Drugi dan je bio identičan. Tek treći dan predvečer s nama su napravili nekoliko snimaka, platili nam i pustili nas. Zaradio sam tri milje. Ta tri dana nisu bila strašna ali je to sve skupa bilo tako besmisленo i glupo da sam svejedno rekao nikad više!

Kad se voda povukla ostala je pustoš. Život u gradu se postepeno počeo vraćati u svoj uhodani ritam. Vratio sam se na posao. Amela me je i nakon toga povremeno zvala na snimanje. Prihvatio sam kad god je to bilo moguće uskladiti s radnim vremenom. Nije lako doći u situaciju da ti novac nije neophodan. Uvijek sam nosio nešto za čitanje: u jednoj češkoj sapunici, dok smo sa strane čekali da nas pozovu, sjedio sam i čitao. To je nadahnulo jednog „stručnjaka“, vjerovatno nekog trećeg asistenta drugog režisera, nesumnjivo talen-

tovanog, koji me je primijetio i odveo na scenu koja je predstavljala ugostiteljski objekat. Rekao je: *Sjedi tu i pravi se da čitaš!* Sjeo sam i pravio se da čitam. Gotovo idealna uloga! Za sve te godine samo jednom sam imao bolju: *kad sam na snimanju reklamnog filma za prodaju plzenjskog piva u inostranstvu usred pivare glumio potencijalnog kupca.* S još četvero statista sjedili smo dok nam je glavni pivar osobno točio pivo objašnjavajući kako se provjerava njegov kvalitet. Pet raznih verzija snimalo se ko zna koliko puta a svaka je kao s mantrom završavala provjerom kvalitete boje, mirisa i ukusa. To je bilo prvi i posljednji put da sam video da ljudi iz štaba zavide statistima.

Na snimanjima sam video bezbroj zanimljivih faca, naravno ne glumaca i režisera već statista. Između ljudi iz štaba i statista je ne-premostiva granica, kao između zatvorenika i zatvorskih čuvara, dva svijeta tuđa jedan drugom. Ima to još jednu sličnost sa zatvorom: statisti budu i odu, glumci i režiseri u tome ostaju cijeli život. Ali gori od glumaca i režisera prema statistima su obično šoferi i ostalo pomoćno osoblje iz štaba.

Najupečatljivija faca je bio jedan beskućnik. U šatoru cateringa je stajao u narandžastoj majici s mrkvom u ruci.

„Lijepo usklađene boje“, prišao sam mu.

„Da, o tome uvijek vodim računa. Kad sam u crnoj majici jedem samo čokoladu i pijem coca-colu.“

Ameli sam rekao:

„Aauuu, kako je dobar, ovaj izgleda kao pravi beskućnik!“

„On ne izgleda, on jeste pravi beskućnik. Koji god režiser ga vidi a trebaju mu beskućnici hoće ga u svoj film. Jednom nakon snimanja garderoberke su ga napale da im vrati kostim. Nije mogao da ih ubijedi da je to njegova odjeća.“

„Ali kako stupaš s njim u kontakt?“

„Kako! Pa ima mobilni telefon. Profesionalac ti je to.“

Neponovljivi vrhunac moje karijere predstavlja četverodnevna uloga „rezervnog leša“. Šestorica američkih policajaca opkolili su tipa obučenog u crno i naoružanog s bezbroj nekakvih noževa i mačeta s kojim ih je stigao svu šestoricu pobiti prije no što su ga uspjeli upucati iz svojih pištolja. Bio je to vjerovatno nekakav potomak

Nindže i Schwarzeneggera. „Nindžu“ je valjda glumio glavni glumac, a budući da je scena s noževima i mačetama bila dosta opasna, policajce su glumili kaskaderi. U narednoj sceni, iz ugla iz kojeg su snimali trebalo se vidjeti kako na podu leže tri mrtva policajca. To su sad već trebali biti statisti koji su neuporedivo jeftiniji od kaskadera. Mene su, za svaki slučaj, uzeli u rezervu kao četvrtog. Snimalo se u arealu bivše fabrike u kojoj se nekad vjerovatno proizvodilo nešto korisno. Sjedili smo kao i obično i čekali da nas pozovu. Nekoliko puta tokom ta četiri dana na voki-toki se čulo: *Pošaljite mi leševe!* Njih trojica su odlazili na snimanje, a ja kao rezerva, ostajao sam sahirati s ostalim besposlenim statistima.

Eto tako sam prodao ta svoja četiri dana.

Tako sam budžašto prodavao svoje dane.

Maternji jezik moje otadžbine

Filip Tesař se bosanski naučio u Bosni. Došao je 1992. s jednim od prvih konvoja humanitarne pomoći. Nakon obavljenog posla odvojio se od konvoja i izgubio se na pola godine. Roditelji su mu bili očajni, prijatelji su govorili „ama, izvući će se on nekako“ a mediji su o njemu izvještavali kao o „nestalom češkom novinaru“. On je za to vrijeme pribrano, ozbiljno i planski vršio istraživanja etničkih konfliktata na terenu. Sa zanosom mladog etnologa proučavao je i temeljito upoznavao i Bosnu i Bosance. Naučio se pušiti, naučio se motati duhan sa strašću i manirima starog hadžije duhandžije. Mota bogami i danas, pretežno hercegovačku škiju. Uvijek do nje nekako dođe. Naučio se piti kahvu. A i nju dobavlja iz Bosne i pije iz džezve i fildžana. A naučio se i jezik i to tako da ne možeš poznati da nije Bosanac. Jednom je u Pragu, bilo je to još za vrijeme rata, u jednoj kafani čuo dva tipa kako za šankom pričaju. Po govoru je poznao da je jedan iz Hrvatske a drugi iz Srbije. Smjesta im je prišao i rekao: „Zdravo ljudi, ja sam Mujo iz Zenice“. Pili su i pričali cijelu noć a da ova dvojica nisu skužili da je Filip Čeh. U ratu nije kao na fakultetu, nema vremena za greške i površnost, ili se naučiš ili te nema. Ne samo da se savršeno naučio bosanski, vremenom se naučio i srpski i hrvatski, i po potrebi se bez problema prebacuje s jedne varijante na drugu.

Otkako je potpisana *Daytonski sporazum*, pa negdje do 1999. svakih mjesec i pol dana sam putovao u Bosnu kao tumač za humanitarnu organizaciju *Čovjek u nevolji*. Dvije godine je to bilo u okviru projekta psiho-socijalne pomoći traumatiziranoj djeci grada Maglaja. Liječnici, psiholozi, psihijatri, logopedi i drugi stručnjaci su se vremenom mijenjali, a kao stalni članovi ekipe ostajali smo Oleg psiholog, vođa tog projekta i ja. Jednom prilikom je išlo više doktora tako da su nam dodijelili još jednog tumača, Jasenku, djevojku koja je na početku rata bila izgnana iz Doboja i koja je tada u Pragu studirala psihologiju.

Budući da nas je bilo šest dobili smo veliki kombi. Kad smo nakon obavljenog posla trebali krenuti natrag, iz Praga su nam javili

da u povratku idemo preko Zenice, gdje će nam se pridružiti Filip Tesař, i preko Sanskog Mosta, u čijoj blizini iz jednog sela trebamo pokupiti jednu češku liječnicu. Dok smo završili poslove u Maglaju i preko Zenice stigli do Sanskog Mosta već se smrklo. Budući da smo kasnili i da je pred nama bio dug put, Oleg psiholog je htio da podemo kroz Republiku Srpsku, pravo na sjever, gdje bismo navodno trebali naići na nekakav pontonski most UNPROFOR-a. Ja sam, držeći se one stare *preče preče naokolo bliže*, predlagao da krenemo natrag do puta za Bihać. Da ne duljim, krenuli smo kroz Republiku Srpsku.

Noć je bila crna kao zločinačka duša a na stakla kombija i na oči nam se lijepila gusta i vlažna magla. Putevi oštećeni, neosvjetljeni i bez putokaza, kao što i priliči poratnom vremenu. Zalutali smo. Vrtjeli smo se u krug a da ni od mosta ni od Save nije bilo ni traga ni glasa. Neko je primijetio tako „sumnjivi“ kombi pun putnika kako kruži u tu kasnu noć i policija nas je ubrzo našla. Jedan policijski golf se zaustavio ispred kombija, drugi iza. Jedan policajac je prišao do našeg vozača i rekao:

„Dokumente!“

Kroz otvoreni prozorčić mu je pružena vozačka, tehnička i osiguranje. Policajac je procijedio:

„Pasoše!“

A kad mu je dat pasoš dodao je:

„Svi dajte pasoše! Brzo!“

Kad ih je dobio nije ih ni pogledao. Sve je gurnuo u džep i na redio:

„Vozite za mnom.“

Za nekoliko minuta smo bili u policijskoj stanici. Bilo je to oko ponoći. Odveli su nas u jednu veliku prostoriju u kojoj naravno nije bilo grijanja. Jedan policajac je ostao s nama stojeci kod vrata s automatskim oružjem. Mi smo sjeli. Nedugo nakon toga došao je drugi policajac i donio nam veliki čajnik pun toplog čaja. Ponadao sam se da bi to sve skupa moglo proći i puno bezbolnije nego što sam mislio.

Liječnica po koju smo išli u to selo kod Sanskog Mosta bila je znatno starija od svih nas, bilo joj je oko šezdeset. Nakon što je popila čaj rekla je:

„Trebala bih u toalet.“

Kad sam to preveo stražaru bez razmišljanja je odbrusio:
„Ne može!“

Oleg je vrlo energično protestirao pozivajući se na „ljudska prava“, na „humanitarnu organizaciju“ i ovo i ono. Stražar, iznenađen tom drskošću, začuđeno je pogledao u nas a onda prijetećim glasom rekao:

„Reci mu da začepi.“

Filip je predložio:

„Mi ćemo okrenuti leđa a vi im se ovdje ispišajte.“

Ona je to odbila. Više se ne sjećam kako smo izdržali do jutra bez zahoda. Situacija je postajala neprijatna i napeta. Čekali smo a nismo znali šta čekamo. Da bi održao raspoloženje Filip je predložio da se igramo pantomime. Uglavnom, ta duga, hladna i napeta noć je nekako prošla. Osvanulo je jutro. Onda je opet ušao jedan policajac i rekao:

„Jasenka, podi sa mnom.“

Svi smo se zaledili. Jasenka je bila mlada i lijepa tako da smo valjda svi istovremeno pomislili na ono najgore. Oleg je ponovo skočio i počeo protestirati, opet se pozivajući na nekakva prava, međunarodne konvencije i slične šarene laže. Stražar mi je iznervirano dobacio:

„Reci mu da smjesti začepi.“

Jednostavno, ništa se nije moglo uraditi. Taj drugi policajac je odveo Jasenkiju a mi smo ostali kao popišani pod nadzorom stražara. Minute su prolazile nevjerovato sporo. Nakon, ko bi sada mogao procijeniti koliko vremena, Jasenka se vratila s policajcem koji ju je i odveo, živa i zdrava, a bogami i mirna. Nije izgubila kontrolu nad sobom, nije pokazivala strah. Kasnije, kad smo rekonstruirali tu noć, shvatili smo da su nju pozvali prvu na saslušavanje jer su je najvjeveratnije vidjeli kao najslabiju kariku našeg lanca: bila je najmlađa, bila je žensko i bila je Bošnjakinja. Onda je taj isti policajac rekao:

„Šef projekta i prevodilac sa mnom.“

Kad smo prolazili hodnikom na jednoj klupi su sjedila dva policijaca. Jedan je, pokazujući na mene, rekao:

„To je taj Ljuka što ti je ubio brata kod Bihaća.“

To naravno nije slutilo ništa dobro. Bilo je jasno da su svi pre-

gleđali pasoše svog noćnog plijena. Odveo nas je u kancelariju šefa policije. Shvatio sam da smo svu noć zapravo čekali da on dođe na posao. Saslušavanje je teklo tako što je šef policije postavljao pitanja, ja sam prevodio, Oleg je odgovarao nakon čega sam ja to malo „slobodnije“ prevodio, i tako u krug.

Oleg je možda bio dobar psiholog, predavač i pedagog ili nešto slično ali ni Bosnu ni Bosance nije baš najbolje kužio. Na primjer, prolazimo jednom autom kroz bošnjačko mjesto, vidimo dva tipa kako nose pečeno jagnje na ražnju a on usklikne:

„Joooj, prase!“

Kažem mu:

„Oleg dragi, gdje si vidio da muslimani peku prasad?“

Drugom prilikom, vidimo na livadi kazan i ljude kako peku rakiјu, a onda opet čujem njegov glas:

„Jaoo, peku kestenje!“

Kažem mu:

„Dragi Oleg, ono ti je rakijski kazan.“

A on meni:

„Gdje si video da muslimani peku rakiju?“

Dakle, ono što je Oleg odgovarao u prijevodu sam prilagođavao onome što je šef policije htio da čuje. Humanitarne organizacije na takve ljude ne ostavljaju veliki dojam, zato sam uvijek naglašavao drugi dio iz naziva naše organizacije: *Čovjek u nevolji – humanitarna organizacija češke televizije*. Ako ništa drugo, makar da znaju da bi se o eventualnom zločinu nesumnjivo čulo. Međutim, koliko god sam pazio, i ja sam napravio jednu grešku, i to odmah na početku. Na pitanje:

„Šta tražite u Dubici?“

Odgovorio sam:

„Zalutali smo. Nismo ni znali da smo u Bosanskoj Dubici.“

„Vi ste u Kozarskoj Dubici, Bosanska Dubica ne postoji!“

Jednostavno, to mi je izletilo. Znao sam ja dobro da su se tokom rata mijenjala imena ulica i trgova, sela i gradova, da su se etnički čistile cijele regije, da su se prečišćavali nacionalni jezici, da se iskorijenjivao suživot latiničnog i ciriličnog pisma, ukratko, da su uspostavljeni potpuno novi sistemi vrijednosti. Znao sam ja sve to itekako dobro pa eto, opet mi izleti.

Šef policije je stalno ista pitanja vrtio u krug, a ja sam stalno prevodio na isti način. Nakon nekog vremena, shvativši da mi nismo nešto bi predstavljalo uspjeh uhapsiti već obični glupi humanitarci, razočarano mi je rekao:

„Hajde dobro više, shvatio sam da ste vi iz humanitarne organizacije. Ali de ti meni reci šta je vaša organizacija uradila za Republiku Srpsku?“

„Naša organizacija je velika i radi puno toga. Ja sam kao tumač uključen samo u ovaj projekat. Znam da je naša organizacija pomagala i u Republici Srpskoj ali ne znam nikakve detalje. Međutim, sa nama je jedan Čeh koji bi vam o tome mogao reći nešto više.“

„Idi po njega!“ – naredio je.

Krenuo sam po Filipa uskim hodnikom, u pravnji policijaca s automatskom puškom. Kad smo ušli u prostoriju u kojoj smo proveli noć, vodeći računa koje riječi upotrebljavam tako da me stražar ne bi mogao razumjeti, ili što bi moglo biti još gore – budući da su i češki i naš jezik slavenski – pogrešno razumjeti, na češkom sam rekao:

„Filipe, govori istočnom varijantom!“

Prije rata u bivšoj Jugoslaviji je to bilo ovako: čim bih izašao iz vlaka na kolodvoru u Zagrebu i progovorio, svako bi odmah prepoznao: „Aaa, Bosanac!“ Isto bih prošao i nakon izlaska iz voza na željezničkoj stanici u Beogradu. Prema mom govoru nisu mogli utvrditi koje sam nacije jer je većina u Bosni – bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost – govorila istovjetnim ili vrlo sličnim dijalektom. Tokom rata bosanski Srbi su se pokušavali prebaciti na ekavicu, Hrvati opet da govore „zagrebački“ a Bošnjaci su počeli koristiti turcizme tamo gdje ih ni sami Turci ne bi upotrijebili. Svi su nastojali da svoj maternji jezik prilagode ideoološkim predstavama koje su im nametane. *Mijenja se jezik i mi zajedno s njim*, ali na mnogo ružniji način nego što o tome piše Czesław Miłosz. Mijenja se naš maternji jezik. I naša otadžbina se mijenjala, u tuđine.

Kad smo došli u kancelariju u kojoj su nas saslušavali šef policije je, gledajući u mene, počeo postavljati pitanje za Filipa. Prekinuo sam ga:

„Ovaj gospodin je studirao srpski na Karlovom univerzitetu, možete se obraćati direktno njemu.“

Naravno, naglasak sam stavio na ono „srpski“. Kad je Filip počeo

razvlačiti ekavicu šefu policije se od uha do uha razvukao „osmeh“. Dijalekt kojim je govorio šef policije kao i ostali policijaci bio je isti kao moj, dok je Filip, za razliku od nas govorio čistu srbjansku ekavicu, da ne kažem „pričao je čirilicom“. Kad je čuo tog stranca kako govorи njegovim „pravim“, maternjim jezikom, raspoloženje mu se trenutačno popravilo. Malo ga je pustio da priča uživajući u melodiji njegovog govora. A onda nam je rekao:

„Možete ići!“

Kad smo napokon izašli pred policijsku stanicu i smjestili se u kombi, motor nije htio upaliti.

Tri fildžana

Prvi

U Bosni sam naučila da ono što se treba uraditi na poslu odradim najbrže i najbolje što znam pa da mogu s kolegama sjesti i piti kafu. Kad sam došla u Ameriku, po svom običaju odradim sve što treba i sjednem – ali nigdje nikog da sjedne sa mnom. I još gledaju čudno u mene. Žalili se i šefici, ali šefica zna da ja uvijek sve odradim.

„Fatima, ne možeš tako. Ne smiješ tako brzo odraditi sve što imаш. Posao se mora raditi svih osam sati!“

„Nije jufka da ga razvlačim, govorim u sebi ali šutim, ne smijem ništa reći.“

Drugi

Išla sam s društvom na izlet i prolazili smo kroz Počitelj – pričala mi je Viki. Žurili smo, ali smo si rekli, ne možemo proći kroz Počitelj a da ne svratimo na kavicu u pravu bosansku kahvanu. Zaustavili smo, na brzinu popili i krenuli.

„Koliko smo dužni?“, upitali smo kafedžiju.

„Ništa!“

„Kako ništa?“

„Tako se kahfa ne pije.“

Gledao je u nas kao u one koji ne znaju viljušku i nož da drže, kao u barbare. I novac zaista nije uzeo.

Treći

Vašek je nakrivo nasađen čovjek i ne možeš ga ispraviti. Ne možeš ga ispraviti a da ga ne slomiš. Ako se dovoljno ne umori nije mu dobro. Svaki dan ustaje rano i ide na trčanje ili plivanje. Nakon napornog rada još se malo iscrpi sportom pa odlazi na spavanje. Odmor uzima samo ako mora. Neradne dane i slobodno vrijeme provodi na seoskoj kući za odmor, koju on koristi za dodatno umaranje. Kupio ju je prije tridesetak godina i od tada je neprestano renovira. Njemu

je potrebno da na njoj radi a ne da je završi. Natakne slušalice na uši, prihvati se alata i radi kao da je rad najbolji odmor.

Na kafenisanje naravno ne gubi vrijeme. Dok kafenišem sa Zdenom, njegovom ženom, u njihovoj seoskoj kući, ili ispred nje, nedaleko od češko-njemačko-poljske tromeđe, njemu se šolja uvijek odnose na mjesto na kojem trenutno radi. Jednom sam mu ispričala kako sam se upoznala sa Patty.

Ona je bila moja prva američka „cimerka“, odnosno „kona“ – nismo dijelile sobu već prizemlje kuće. Ako vlasnici ne izdaju cijeli sprat kuće jednoj osobi ili porodici, izdaju po sobu studentima a socijalne prostorije su zajedničke.

„Fatima, hoćeš li kafu?“, upitala me Patty.

„Da. Hvala.“

Patty mi je donijela šolju s kafom, rekla *Izvoli*, okrenula se i otišla.

Ostala sam zabezeknuta.

Nakon nekoliko dana ja sam pozvala nju na kafu:

„Patty, hoćeš li kafu?“

„Da. Hvala.“

Kad sam skuhala kafu, rekla sam joj:

„Sjedi i slušaj me. Kafenisanje ima svoj dublji smisao i logiku. I dugu tradiciju. Kafa se kod nas pije ujutru da se isplanira šta će se tog dana uraditi i predvečer da se analizira šta je od planova propalo.

To nije čumuranje – bezrazložno brbljanje. Ispričaš se s nekim i olakša ti se. Istina je da je vrijeme novac ali kafenisanjem možeš i da uštediš. Zar nije bolje platit dvije kafe i izjadat se prijateljici nego plaćat skupe psihijatre.“

Nakon te kafe Patty je postala moja prijateljica.

Priču sam završila sama zadovoljna sobom, ali ipak nije postigla željeni efekat.

Vašek je gledao u mene kao da gleda kroz prozor, u daljinu.

„Amerika je zakon! Zaustaviš auto pored prozorčića McDonald’s, kupiš kafu i voziš dalje“, prosuo je riječi kao bakšiš i vratio se svom poslu.

Četvrti dijete iz četvrtog braka

Moj djed Avdo bio je četvrto dijete iz četvrtog braka. Njegov otac Ferhat, moj pradjet, živio je sto trinaest godina. Bio je zaptija nad čaušima, što je bila neka vrsta šefa žandara za turskog vakta. Pradjet se u Olovo doselio odnekud iz Sandžaka. Zapravo, prebjegao je. Jedni tvrde da je pobjegao od krvne osvete. Moguće je da je u službi ili van službe, iz nužde ili opake naravi nekog ubio. Moguće. Drugi opet kažu da je, kako je kopnilo Tursko carstvo, bježao iz graničnih krajeva iz kojih su kršćani protjerivali „Turke“ i usput prisvajali njihovu imovinu. I to je moguće. Jedino što imaju zajedničko ove dvije sasvim različite priče je strah – pradjet je pred nekim ili nečim pobjegao u Bosnu. A prema obiteljskim legendama njegovi preci su u Sandžak došli s Kosova ili iz Albanije.

Moj djed Avdo, četvrto dijete iz četvrtog braka, rođio se 1906. godine u Olovu. O njegovom djetinjstvu i mladosti ama baš ništa ne znam. Krajem dvadesetih se oženio. Djedovu ženu, moju nenu, zvali smo majka. Energično je odbijala izraze kao nena ili stara majka. Uostalom, nisu joj ni pristajali. Bila je iz dobrostojeće familije, razmažena i emancipovana ljepotica. Kao djevojka s maglajskim folklornim društvom nastupala je u Olovu. Djedu je trenutačno zavrtila mozak. Ali i on se njoj svidio: upravo se bio vratio s odsluženja vojnog roka iz Beograda gdje je bio u kraljevoj gardi. A zna se kakvi su se momci slali u kraljevu gardu. Ubrzo su se vjenčali. Tridesete im se rođio prvi sin, trideset i druge – drugi, moj otac, četrdesete – treći. Djed je imao han u kojem su se dva jagnjeta dnevno okretala na ražnju, što znači da mu je posao išao od ruke. Nakon šestoaprilskog bombardiranja Beograda, nabrzo i budžašto prodao je han i kuću i iz Olova prebjegao za tazbinom u Maglaj. Što je nešto malo dalje od istočne Bosne. Malo ali dovoljno. Ko zna šta se za Drugog rata događalo u istočnoj Bosni – zna da je uradio dobro.

Moj djed je bio handžija, kafedžija i konobar. A umjeće posluživanja lako se prenosi iz mjesta u mjesto. S uštěđevinom i uz pomoć tazbine u Maglaju se brzo snašao, kupio kuću, otvorio kafanu. U ma-

glajskoj zavjetrini je predeverao Drugi svjetski rat. Služio je svoje nove sugrađane, okupatore i domaće izdajnike a lijekove i hranu redovno slao u partizane. I informacije. Balkanske kafane su uvijek radile na principu ispovjedaonice. A rade i danas. Djed je umro prije nego što sam krenuo u školu, njegove priče ne pamtim. Na žalost! Jer ko bi to mogao znati više priča od jednog balkanskog handžije i kafedžije?! Nema tog njujorškog psihologa kojem se ispovijedilo više ljudi nego nekome ko je proveo život iza šanca balkanske kafane.

Otac mi je pričao da je jednom bio kod djeda u kafani kad se pojavio šef gradske policije. A ko je za okupacije radio kao šef kolaborantske policije vjerovatno nije nikad u životu imao nekakvih moralnih dilema. Nešto je naručio i počeo se žaliti kako mora preko mosta u čaršiju do apoteke po nekakve lijekove. Djed mu je rekao: „Samo ti sjedi, i popij s mirom. Poslat ćemo mi malog.“ Zovnuo je oca, dali su mu recept i *mali* je otisao. Kad je bio na sredini mosta, začuo je avion. Skamenio se od straha. Na suprotnom kraju mosta, od čaršije, stajala su dva njemačka vojnika. Vidjeli su da se dijete ukočilo od straha a bilo im je jasno da će saveznički avion gađati baš most. Drugog cilja u gradu nije ni moglo biti. Pritrčali su ocu, zgrabili ga svaki ispod jedne miške i tako dotrčali na drugi kraj mosta. Bacili se na zemlju i štitili ga svojim tijelima. Strašna zemlja! Kod nas nikad nije bilo lako shvatiti ko koga i zbog čega ubija ili spašava. Kod nas se nikad nije znalo ni ko piće ni ko plača. A opet se uvijek sve znalo. Nekad se događalo da je djed morao s posla otici ranije kući. Ključeve od kafane ostavljao je gostima. Sami sebi su sipali i plaćali. Posljednji bi zaključao kafanu i odnio djedu ključeve. Nena koja mi je to ispričala, zaključila je: „Nikad se nije dogodilo da neko nije platio!“

Djed je pomagao partizanima. Kad je napokon došlo oslobođenje i partizani ušli u grad, na trgu na čaršiji oko logorske vatre se igralo kolo. U kolu je naravno bila i nena. Ko nije doživio završetak makar jednog svjetskog rata ne može ni zamisliti o kakvoj sreći je riječ. Iz lica im je isijavala radost i obasjavao ih je plamen. Plamen od knjiga koje su gorjele. Bili su to udžbenici izbačeni kroz školski prozor. Tih ratnih godina udžbenici su izlazili s portretom poglavnika Ante Pavelića na prvoj strani. Ali bilo kako bilo, knjigama je mjesto u bibliotekama i školama a ne u vatri, upravo da bi se moglo upoređivati i ispitivati kakav uticaj na školski program ima portret s prve strane.

Moj djed Avdo, četvrto dijete iz četvrtog braka, imao je tri brata a nije imao nijedne sestre. Polubraće je imao još više ali nije imao nijedne polusestre. Za vrijeme rata nena je rodila četvrtog, a nakon rata i petog sina. Djed je bio očajan. Rekao joj je: „Dosta je više. Kad bi ih rodila i stotinu – bilo bi sve samo muško!“ Djed je htio kćerku što je čista anomalija za te dijelove Balkana gdje se kćerkama roditelji do danas obraćaju sa sine. „Kad nam se rodio prvi unuk“, pričala mi je nena, „Avdo je rekao: Ništa drugo nismo mogli ni očekivati!“ Već se bio pomirio sa sudbinom kad se dogodilo čudo: rodila mu se unuka, prva curica u njegovoj lozi nakon valjda stotinu godina. Djed se dotjerao. Otišao u novoizgrađeni gradski hotel. I ko je tad htio popiti i pojesti – mogao je šta je htio jer je djed dva dana i dvije noći sve redom čašćavao. Dok je djed bio živ njegovu unuku nikao nije smio poprijeko pogledati.

Djedove priče ne pamtim, bio sam isuviše mlad ali pamtim nekoliko slika. Na primjer, kako u prugastoj pidžami istrčava na verandu i dovikuje za nenom: „Tifo, Tifo... nemoj zaboraviti džigericu za mačka.“ Ili kako je, opet u prugastoj pidžami, ležao ispod jorgana sa cvjetnim dezenom, i kako se, kad sam ušao, pridigao i ispod jastuka vadio bombone. Ne pamtim mnogo toga. Kakav je djed bio vidjelo se i po neni koja ga je nadživjela dvadeset i pet godina. Nena se poнаšala kao da je bila kakva princeza ili grofica. A tako su se prema njoj ponašala i sva petorica sinova. Tako ih je djed naučio. Ujutro bi joj neko iznio ležaljku u baštu. A onda su joj po čitav dan prenosili ležaljku sa sunca u hlad ili iz hlađa na sunce. I samo što bi našli odgovarajuće mjesto sunce bi se pomjerilo.

Moj djed Avdo, četvrto dijete iz četvrtog braka, poticao je iz loze koja se iz generacije u generaciju pomjerala iz mjesta u mjesto, da se više ne zna ni odakle ni kuda su krenuli. Došli su sa istoka i kao da su išli za suncem. Ali ma koliko išli uvijek bi ih usput uhvatila noć.

Pozivnica na stočni velesajam

„Večeras se s nama vraćate u Prag avionom. Auto ostaje u Bosni, preuzima ga druga grupa koja je doletjela s nama“, rekao nam je šef.

Šef je vodio računa o svakoj kruni – zašto rasipati novac za benzин za dva putovanja do Bosne kad u avionu ima slobodnog mješta? Tako se ja sasvim neočekivano nađoh u neobranom grožđu. U poslijeratnu Bosnu sam došao kao tumač s jednim psihijatrom i dvojicom psihologa u okviru jednog projekta psihosocijalne pomoći traumatiziranoj djeci. Tog dana kad smo trebali krenuti natrag u Prag, u Sarajevo je specijalnim avionom češke vlade vraćena grupa izbjeglica. Istim avionom je doletjelo nekoliko čeških političara i televizijskih ekipa koje su pratile otvorenje renovirane škole koje je platila češka vlada.

„Šta je bilo?“, upitao me šef koji problem prepoznaće i s kilometra.

„Nisam nikad letio!“

„Vrati se autobusom. Sačuvaj karte, platićemo ti put.“ Kao i uvihek, odmah je ponudio razumno rješenje. Okrenuo se i otisao svojim poslom. Nije imao vremena da se bakće s takvim tričarijama.

Dobro sam znao kakvi su putevi, kontrole i autobusi bili u Bosni nakon rata. Zato ni putovanje autobusom nije bilo neka primamljiva mogućnost. Pokušavao sam da razmišljam ali nekako mi to nije išlo od ruke. Primjetio sam da me moj saputnik psihijatar Leoš Stránský, s kojim sam se inače odlično razumio, gleda upitno.

„Tragičan bilans... Trideset mi je godina. Tri puta sam doživio avionsko bombardovanje a još nijednom nisam letio. Ljudi putuju, lete po svijetu – poslovno, turistički, iz zafrkancije, kako im na um padne. A ja u sebi njegujem mržnju prema avionima.“

„Prijatelju, mržnja je obično samo kamufliran strah. A ljudima je oduvijek bilo lakše da priznaju da mrze nego da se boje.“

„Ama ne bojim se. Živ umirem od straha.“

„E onda ti je ovo idealna prilika da se osloboдиš straha od letenja! Imat ćes u pratnji dva psihologa i jednog psihijatra“, zaključio je

i nakon toga me, kao iskusan psihijatar, pozvao na pivo.

Neko vrijeme smo šutke pili a onda sam se raspričao:

„Kad je avion prvi put kružio iznad našeg grada u kojem nije bilo nikakve protuzračne obrane, sjedili smo u podrumu kod komšije. Nije to bio ni pravi podrum, bila je to garaža, upola ukopana u zemlju. Ali mi nismo imali ni to pa smo prešli kod njega, ko fol, sigurnije je. Sjedili smo tako i osluškivali. Sjedili smo a ja sam gledao u mamu. Strašno se bojala. Nismo je mogli umiriti. Svi smo se bojali.“

Leoš me slušao pažljivo, nije me prekidao. Uostalom, šta bi čovjek od psihijatra i očekivao drugo do razumjevanje. Nastavio sam:

„Doduše, kasnije sam čuo da se tetka Ajka nije nimalo bojala. Ali to zapravo i nije bila moja tetka. To je mamina tetka, dakle moja pratetka. Ona možda i nije bila tako hrabra, ona je bila gluha...“ I onda su me prekinuli. Jedan novinar je tražio da mu pomognem da napravi razgovor s nekim od mještana. Uhvatio me i školski hauzmajstor da mu prevedem uputstvo za upotrebu mašine koju su im dovezli iz Češke. Nemam pojma ni šta sam ni kako sam prevodio. Bio sam potpuni tehnički analfabet: od točka, čekića i šrafcigera pa preko industrijskih revolucija sve do najnovijih futurističkih izuma – sve je to za mene špansko selo. Osim toga, popuštala mi je i koncentracija, obuzimao me strah: uskoro nam je valjalo ići. Valjalo nam je letjeti!

Čim sam završio vratio sam se Leošu. Ne bi li izgledao ležernije pokušao sam promijeniti temu: „Nedavno sam na televiziji gledao dokumentarnu emisiju od BBC-ja koja se zvala Svetmir. U njoj se tvrdi da budućnost ljudske civilizacije nije baš optimistična. Naime, jednom ćemo morati napustiti zemlju. Sunce stari i raste. Njegova toplota stalno raste. Postepeno će nestajati biljne vrste, potom životinjske. A onda će se početi isparavati rijeke i okeani. Zbog toga ćemo morati napustiti našu planetu. Već se pravi plan kako da se to izvede. Mars se nudi kao najbolje rješenje. Naravno, potrebni su nam super kosmički brodovi, ali ni to nije glavni problem. Teže će biti na njemu stvoriti uvjete za život. Planskim zagađivanjem Marsa povisio bi se postotak kisika u njegovoј atmosferi...“, u trenu kad sam shvatio o čemu ja to zapravo brbljam naprasno sam prekinuo.

„Zanimljivo“, rekao je Leoš.

„Šta je tu zanimljivo? Taman i da uspiju, ja ne planiram nigdje.

A naročito ne letjeti.“

„Ne brini se, već sam nam u avionu rezervirao bocu Becherovke!,“ budući da strah nije popuštao Leoš je pojačavao terapiju.

Iako sam bio sasvim iscrpljen i u autu do Sarajeva smo ispraznili još po nekoliko limenki – crvenu lampicu koja mi je svijetlila u glavi nisam uspio ugasiti. U Sarajevu, a naročito oko aerodroma situacija je bila deprimirajuća. Ruševine na sve strane. Na svakom koraku kontrole i naoružani vojnici UNPROFORA.

„Aerodrom je zatvoren za civilne letove a ja ću ipak letjeti! E kakav sam srećković!“

Do aviona smo takorekuć prošli kroz kordon unproforaca. Umišljao sam da su tamo samo zbog toga da se ne bih dao u bijeg.

Leoš je održao riječ. Čim smo sjeli u avion ispred nas se našla boca Becherovke. Piće i stjuardese su me smirivale. Bile su lijepo kao u filmu. Kad se avion počeo približavati Pragu upravo ona moja, ona koja mi se najviše svidjela, opomenula je naše društvene:

„Gospodo, vežite se uskoro slijedećemo na Ruzyň.“

„Ali ja stanujem na Hloubětinu! Zar mi nećete zaustaviti tamo?“

Očigledno nije razumjela moju šalu. Pogledala me hladno i procijedila:

„Ne!“

„E onda ja s vašom kompanijom više nikad neću letiti!“

Od Sarajeva do Praga to nije trajalo ni cijeli sat. Avion je imao tek toliko vremena da uzleti, dosegne odgovarajuću visinu i već se morao spuštati da bi mogao sletjeti. Da se čovjek upita kog vrata je uzletao radi tako kratkog leta... Stjuardese su stojeći na izlazu ispraćale putnike. Ona moja mi je rekla: „Gospodine, idući put ćemo vam zaustaviti na Hloubětinu!“ Ali ja sam samo tražio čvrsto tlo pod nogama.

Čim smo s aerodroma došli u grad, Leoš, moj psihijatar i ja, skrenuli smo u prvu pivnicu.

Ne sjećam se kako sam se vratio u stan ali sjećam se da sam se u krevet strovalio kao trup aviona nakon neuspješno izvedenog luringa pri kojem su mu otpala krila. Bila mi je muka. Nisam bio u sopstvenoj koži. Tijelo mi je, kao tjesna cipela, žuljalo dušu. Znao sam da sam doletio iz Sarajeva u Prag ali sve mi je to izgledalo

nestvarno. Čak mi nije ličilo ni na ružan san. Kao da se dogodilo nekom drugom. Vrtilo mi se u glavi. Cijela soba se okretala oko mene – sve dok me nisu progutali tišina i mrak.

Čvrsto sam se držao rukama za čelične šipke ograde i gledao dolje. Hvatala me vrtoglavica. Bila je to neviđena i zastrašujuća visina. Ali čim bih uspravio pogled i pogledao u daljinu mučnina u želucu se smirivala. U daljini sam video veliki nepoznati svijet, cijeli smješten u jednu dolinu. Naša zgrada je bila najviša u gradu. Bila je viša i od jablana. Kad bi se popeli na terasu koja je bila na ravnom krovu naše četverokatnice da mama prostre veš, video bih naš grad kao na dlanu.

Volio sam gledati u nebo. Sunce, mjesec i zvijezde budili su moju znatiželju ali najviše mi se svđao ogromni plavi nebeski svod: čist, bez oblaka. Odlazio bih na livadu, legao na travu toplu od sunca i gledao u plavo. Nikad ništa ljepše video nisam. A onda bi se, gore visoko, odnekud pojавio avion i iza njega bi na plavom nebeskom trbuhu, kao ožiljak, ostajala bijela pruga. Avion je bio daleko, bio je sitan, i letio je sporije od golubova i vrana koji su u огромnim jatima, u predvečerja, svojim crnim tijelima prekrivali nebo iznad grada i ubrzavali smrkavanje. Kad bi jata ptica lepetom krila naznačila da je vrijeme da se ide u krevet, mama ili tata čitali bi mi bajke. Tako sam saznao da postoje i leteći čilimi. Za razliku od aviona njih sam mogao da si dočaram.

A onda se pojavio i avion koji mi se strašno svidio – igrali smo se na livadi kad je sasvim neočekivano uletio u moj život. Letio je nisko, kao ptica. *Avion sa četiri krila!* – uskliknuo sam – kad sam ugledao dvokrilca. Kružio je iznad našeg grada i izbacivao nekakve papire. Sva djeca su trčala kao mahnita preko ulica i livada s uzdignutim nosevima prateći hipnotiziranim pogledom papiriće koji su nošeni vjetrom letjeli čas na jednu čas na drugu stranu upravljujući tako dječijim čoporima pod sobom.

Nije bilo lako ali ulovio sam jedan papir. Kad sam ga donio kući objasnili su mi da se papiri koje izbacuju iz aviona zovu leci i da su na njima pozivnice na neke važne događaje kao što su godišnji vašari i stočni velesajmovi.

Čorbina koza

„Zlatne češke ruke“ – ronda Irenina baka noseći na tacni kafu i kolače, dok se Irena i ja grijemo na jutarnjem suncu u bašti ispred tek renovirane kuće. U njoj je nedavno ugrađeno skupo grijanje koje ne radi kako treba tako da nam se tokom jesenske noći provedene među debelim kamenim zidovima hladnoća uvukla u kosti.

„Još se nije dogodilo da su mi češki majstori nešto pravili a da ja to potom nisam sama morala popravljati!“ A onda spusti tacnu na sto: „Poslužite se“, sjede i zamisli se.

„Život na selu je moj san!“, obratih se baki. Nije da o tome nikad nisam sanjario: ne znam da li seljaci sanjaju o svjetlima velegrada ali ja koji živim u Pragu zaista često sanjam o životu na selu. Ali sada to izrekoh tek toliko da s bakom otpočinem bilo kakav razgovor i da je razvedrim. „Pobjeći od svih i od svega! Na selo ili još bolje u seoce kao što je ovo vaše! Koliko ovdje ima stanovnika?“

„Nema ni trideset.“

Pogleda me pronicljivo u oči, rekao bih, kao učitelj prvačića prvi dan u školi i onda suvereno otpoče svoje predavanje: „Mladi gospodine, pobjeći se možda negdje i može ali ne na selo, a pogotovo ne u seoce kao što je ovo. Život na selu je kao život nakon teškog moždanog udara: prikovan si za jedno mjesto i nema ti ni makac. A ako slučajno nisi izgubio moć govora u ovoj zabiti nemaš nikoga kome bi mogao nešto reći... A ako imaš samo jednu kravu, jednu kozu, ama samo jednu jedinu kokoš – moraš je svako jutro pustit, nahraniti, navečer opet zatvoriti. Ne možeš nigdje od nje ni maketi... a i da možeš nemaš gdje. Kažete: *Pobjeći od svih i svega!* Ovdje Vam svakog zna i svako sve zna!“

„Svako svakog zna ali svi ne mogu znati sve!“, primjetila je Irena.

„Lijepa je ova moja unuka, i bistra. Mater joj je bila još ljepša i pametnija. Ali kod nas to iz generacije u generaciju ide nizbrdo.“

Lijepo je mene Irena opominjala: „Baka ti je i dan-danas ko živa žeravica! Djetinjstvo je provela na selu, studirala je u Pragu, nakon studija zbrisala na Zapad. Prošla je svijet uzduž i poprijeko. Njenoj ljepoti i oštoumnosti nije bilo ravne. Nadmašivala ih je samo – i to

opet njena – kapricioznost. Izludila je mnoge, ne samo djedu koji se ugasio kao svijeća za manje od mjesec dana nakon što ga je ostavila. Mama joj to nikad nije oprostila. Čim je napunila osamnaestu pobjegla je od nje isto kao što je i baka svojevremeno pobjegla od svojih. Tek ljetos se vratila iz Francuske i pravo na selo, u rodnu kuću. Rekla mi je: *Bolje se sakriti i Bogu iza nogu nego umrijeti u nekakvoj bolnici.*“

Pogledala je Irenu s prekorom: „Ovdje ti, draga moja, svi znaju sve! I ja koja nisam provela život s njima, znam sve a kako ne bi znali oni. U selu ima svega pet-šest obitelji i svaka ima svoju priču“, nastavila je. „Naša prva komšinica, ona tamo što hrani kokoši, to je gospođa Čorba. Već godinama, bolje rečeno desetljećima, živi sama. Porijeklom je iz Rumunije. U Čehoslovačku je došla 1949. u okviru nekakvih socijalističkih razmjena radnih akcija. Na akciji je upoznala gospodina Čorbu i vjenčali su se. Njena pokojna svekrva se nikad nije pomirila s tim da je njen sin jedinac oženio strankinju, a k tomu još iz siromašne obitelji. A da sve to skupa bude još gore nisu imali ni djece, zbog čega je svekrva naravno okriviljivala snahu. Cijeli život ju je mrcvarila kao najgore preklapalo, neprestano prigovarajući i zanovijetajući. Bolje rečeno: gotovo cijeli život! Kad je početkom sedamdesetih gospodin Čorba umro, svekrva i snaha ostale su same u kući. Svekrva je bila već stara i bespomoćna, a nakon sinovljeve smrti se još i razboljela tako da je ostala snahi na milost i nemilost. Dvije žene koje se mrze, same u kući, u ovoj zabiti! Sve što mogu reći, svekrva je živjela dovoljno dugo da joj je snaha mogla *otplatiti* sve dugove. Ali vi to mladi gospodine, kao muško, teško možete razumjeti.“

Bez komentara, primjedbi ili pitanja slušamo baku ali njoj nisu ni potrebne nikakve reakcije ili podrška. Priča teče sama.

„A ona kuća tamo, iznad Čorbine, kuća je gospodina Kovača. On mi kosi travu u bašti. Uvijek me moljaka: *Gospodo Olga, ubacite u travu koju bocu piva, pa kad kosom udarim o nju i začujem cink – da se iznenadim i obradujem!* Obična ispičutura! I on i njegov zet. On je zeta i propio. Žena i kćerka se žestoko bore protiv njihovog pijančenja ali ne mogu im stati u kraj. Sakriju boce u traktor, jednu pod sjedalo, drugu kod motora... odu uzorat polje i vrate se pijani ko letve. Prije nego što sam pobjegla na Zapad došla sam

vidjet roditelje. Njegov otac, stari gospodin Kovač nas je sve troje pozvao u goste, na pečenog ovna. Nasuo nam je nekakvu brlju u luktuzne čaše od brušenog stakla. Ovdje su svi seljaci u cijeloj okolini pili iz najskulpljih kristalnih čaša. I svi su, kad bi isli jedni drugim u goste, kao poklon nosili kristal. Nedaleko odavde bila je fabrika stakla. A znate kako se tada kralo, sve je bilo ničije i svačije. Nakon večere i nekoliko šljivovica stari Kovač se razbrbljao. Ispostavilo se da smo za večeru imali ne pečenog ovna već pečenog psa.

Eto, takav vam je naš komšiluk. Gori od nesretnog braka. Jer ako se jednog osloboдиš, ostaju ostali. Uvijek ista lica, uvijek iste priče. *Život na selu je moj san!* kažete mladi gospodine. *Pobjeći od svih i od svega.* To sam i ja htjela ali iz svoje kože se ne može. Ma kakva jā: bilo je i grofova koji su imali po tri-četiri tisuće kmetova i zagonjavali život u skladu s prirodom, pa opet nisu mogli izdržati samo na selu pa su bježali natrag u grad, da ne kažem za ženama, kockom i balovima... Živite u Pragu, mladi gospodine. A šta rade Pražani? Cijeli život se vozikaju između Praga i svojih seoskih vila, kuća, kućica, vikendica, brvnara i koliba. Pražani su kao nilski konji – vodozemci, kao aerohidroplani, tenkovi-amfibije... ne mogu ni bez grada ni bez sela. Pražani su kao Čorbina koza! Gledam ju povazdan: kad je u toru prednje noge diže na plot, škilji u daljinu i sve čini da pobjegne. Kad je vani, do istog plota dođe smisljajući kako da se probije unutra: sloboda je uvijek s druge strane plota. Pobjeći se ne može ali to ne znači da trebamo prestati bježati.“

Prekinula je na tren, povisila ton i rekla: „Za koga sam ja pravila i servirala kolače?“, i odmah nastavila:

„Vidite li tamo onu renoviranu kuću, neki dan je umro njen vlasnik. Bio je pronalazač. Izmislio je puno korisnih ali već poznatih stvari. Također je izmislio i mnoge nove ali neupotrebljive stvari. Prije tri godine došla mu je na vrata neka žena iz osiguravajućeg društva. Ponudila mu je da osigura kuću i imanje. Otjerao ju je. Naredni dan u kuću je udario grom. Krov se zapalio i kuća je potpuno izgorjela. Tri godine su mu bile potrebne da je ponovo izgradi – i samo što se uselio, umro je. Na samrti je rekao: *Velika sreća je umrijeti u svojoj kući!*“

A onda se podigla od stola govoreći: „Moram u kuhinju. Ako ovačko nastavim za ručak nećete imati ništa. Ni pečenog psa.“

Pitajte Giordana Brunu

„Gdje ti je svjetlo, momčino? Hoćeš da ti naplatim kaznu?“, čujem kako mi neko dovikuje dok prolazim na biciklu mračnom ulicom u kojoj je svaka zgrada oštećena od granatiranja. Okrećem se i vidim dvojicu vojnika ispred komande.

„E jesи pametan. Da sam ga upalio onda bi mi naplatio kaznu zato što je zamračenje a ja imam upaljeno svjetlo. Nego, daj mi koji dim, šaljivdžio.“ Silazim s bicikla i stajem sa stražarima.

Atmosfera izgleda nestvarno iako je riječ o čistom hiperrealizmu: devedeset treća je godina, bliži se 21. stoljeće, već peti mjesec smo opkoljeni u svom gradu, bez vode, struje, hrane... Nakon nekoliko dimova sjedam na biciklo i kažem:

„Žurim kući!“

„Šta ćeš kod kuće? Kao da te tamo neko čeka?“, upitao me onaj što mi je „htio“ naplatiti kaznu. Išli smo u isti razred.

„Ne čeka mene niko ali čekaju biciklo“, i krećem prema kući. Znam da su roditelji već nervozni.

Otac me dočekuje ispred kućnih vrata. Bog zna koliko već dugo izviruje niz pustu ulicu.

„Pa gdje si ti do sada? Ulazi! Brže!“, govori.

Ne mogu tvrditi da ne strahuje i zbog mene, da mi se nešto ne dogodi, ne daj bože. Ali znam da sad nije nervozan zbog mene već se boji da ne propusti vijesti.

„Hajde, brzo, unosi biciklo počeće vijesti.“

Dok unosim biciklo u kuću mama ponavlja očeve riječi:

„Pa gdje si ti sine, proći će nam vijesti?“

„E da mi je znati šta biste to htjeli čuti na tim vijestima.“, mudljam i okrećem bicikl naopako. Povezujem žice radija s dinamom na biciklu i počinjem okretati pedalu. Začuje se glas spikera:

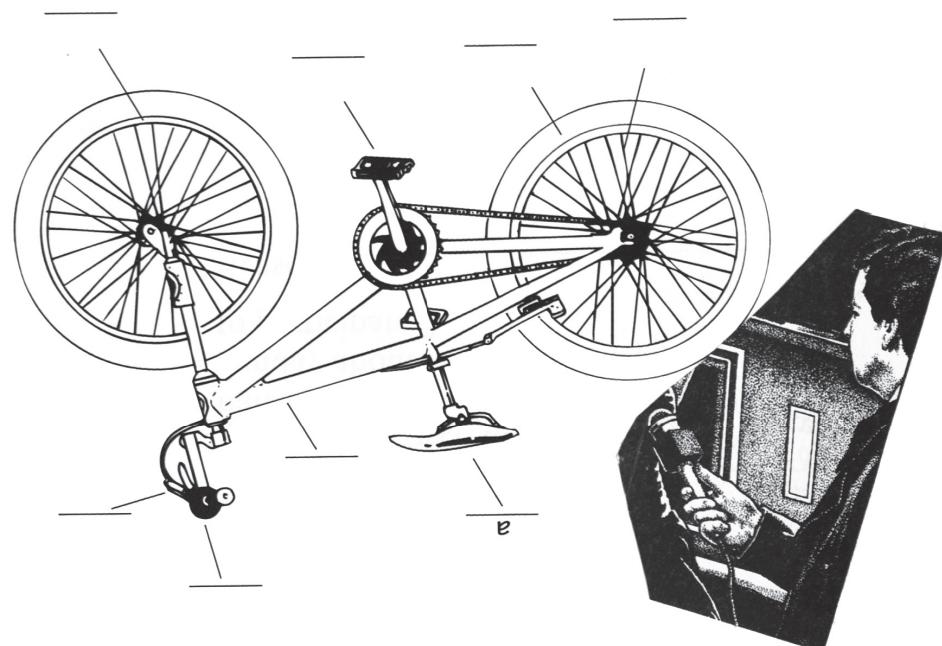
„Novi mirovni sporazum bi trebao biti potpisani...“, i to me odmah izbací iz takta. Na vijesti općenito, a naročito na vijesti o mirovnim sporazumima, nisam više mogao da trošim živce. Prestajem okretati pedalu i odlazim nabrajajući:

„Ama kakav mirovni sporazum! Eto vam pa sad sami okrećite.“

Odlazim u svoju sobu i liježem u krevet. Šta drugo da radim

u ovom mraku? Što je situacija gora oni više slušaju radio čekajući vijesti o miru. Otac je oduvijek s najvećim povjerenjem pratio sve vijesti: čitao je novine, slušao radio, gledao televiziju. U vijesti gleda kao u kristalnu kuglu. Bulji u njih ko Ciganka u otvoren dlan.

Neko vrijeme uz melodičnu muziku koju sam znao napamet okretao se globus koji je predstavljao našu planetu. Ja bih na sav glas oponašao zvuk najavne melodije i okretao se i plesao zajedno s globusom. Vijesti me nisu nimalo zanimale ali me mučilo pitanje: Kako to da je Zemlja okrugla i da se okreće? Da je tako zar bi na njoj mogao ležati naš grad a da ne spadene? Vijesti su uostalom bile dosadne.

Uvijek su počinjale isto: „Dobar večer, dragi gledatelji. Drug Tito je oputovao u prijateljsku posjetu...“ ili „Dobar večer. Drug Tito se vratio iz prijateljske posjete...“ I nikako mi nije bilo jasno kako otac iz noći u noć nešto takvo može pratiti s toliko pažnje.

I otac je, kao i drug Tito, povremeno odlazio na putovanja s kojih nam je uvijek donosio poklone. Tako su taj veliki i daleki svijet, naši i strani gradovi počeli da ulaze u moj život – preko igračaka i preko vijesti. Ali nikada nisam čuo da su naš grad spomenuli na vijestima.

Jednog dana u školi su nam rekli da se za sutra lijepo obučemo i da imamo čiste i ispeglane pionirske kape i marame jer sutra u naš grad dolazi drug Tito.

Iz škole smo išli u koloni po dvoje držeći se za ruke. Odveli su nas na željezničku stanicu. I radnici su organizirano došli iz fabrike. Svugdje su bile okačene zastave kao da je praznik. Radnici su držali transparente, đaci mahali zastavicama. Tad sam prvi put uz miliciju video i pripadnike rezervnog sastava milicije. I prvi put sam uživo video ljudi naoružane automatskim puškama. Do tad sam ih viđao samo u partizanskim filmovima. Stajali su između nas i kolosijeka na koji je trebao doći Plavi vlak. Gledao sam u masu tražeći neprijatelje – ali neprijatelje nisam video.

Vladalo je veliko uzbuđenje. A onda je stigao! Svi su skandirali *Tito – partija!* i spontano zapjevali: *Druže Tito mi ti se kunemo.* Izabrani pionir prišao je pod prozor kupea iz kojeg je virila glava znatno starija od one koju smo imali okačenu u učionici iznad table. Riječi dobrodošlice pionir je izrekao razgovijetno i predao cvijeće. Tito nam se nasmiješio, mahnuo rukom i vlak je krenuo dalje. Poslije smo u školi pisali pismene sastave na temu *Moj najdraži događaj.*

Tu noć smo svi željno iščekivali vijesti. Nakon što se globus nekoliko puta okrenuo oko svoje ose pojavilo se lice voditelja: „Dobar večer, dragi gledatelji. Drug Tito je danas oputovao iz Beograda u Sarajevo. Cijelom dužinom puta, na stanicama i uz prugu, druga Tita su oduševljeno pozdravljali sinovi i kćeri naših bratskih naroda i narodnosti...“ Ime našeg grada nije ni spomenuo. „Kad smo propustili ovakvu priliku da nas spomenem u vijestima vjerovatno nas neće nikada ni spomenuti“, razmišljao sam. „Uostalom, drug Tito nije ni dolazio u naš grad, on je samo prolazio.“

Ipak, i bez druga Tita naš gradić je jednom uspio iskoracići iz anonimnosti: neko vrijeme njegovo ime redovno se pojavljivalo na vijestima, odnosno na kraju vijesti, preciznije rečeno u vremenjskoj prognozi. Naime, jedan naš sugrađanin i moj dobar prijatelj nakon višegodišnjeg studiranja okanio se čorava posla i vratio kući. Odnosno, okanuli su se njegovi roditelji, njegovi finansijeri. On to nije vidio kao izgubljeno vrijeme. „Šest puta sam bio prva godina. To bi trebalo biti dovoljno za titulu magistra!“ Uvalio se u Općinu gdje su ga smjestili u odjel koji je između ostalog bio zadužen da prati vremenske prilike i neprilike, vodi evidenciju o njima i rezultate mjerjenja šalje u Sarajevo. On je vrlo brzo shvatio kako stvari stoje. A i ja. Jednom, kad smo ispijali kaficu u Divi kod Tarika Hakare, sa značajnim pogledom i osmijehom upućenog sam zaključio:

„Kod nas sinoć opet bilo najhladnije.“ Opet, rekao sam, jer je u to vrijeme svakih nekoliko dana u našem gradiću bilo ili najtoplije ili najhladnije. Nije moglo češće da ne bi bilo sumnjivo.

„Kod nas ne može biti umjerenoblačno. Ako nisu tropske vrućine ili zima ko u Sibiru neće nas ni spomenuti. Ako javim istinu nikome nećemo biti zanimljivi.“

„Neka smo makar u vremenskim prognozama kad nismo na vijestima.“

„Vremenske prognoze ne bih nipošto potcjenvivao – obično su pouzdanije od vijesti.“

Prenuo sam se iz ovog polusna. Volim tako sanjariti o starim dobrim vremenima. Odmara me to. Zlatno doba anonimnosti.

Sad smo stalno među prvim vijestima ali ne zbog toga da bi se saznalo šta nam se događa. Istina je u ovoj našoj civilizaciji zbog nečega obično nepoželjna ili makar nezanimljiva. Dovoljno je tvrditi da je Zemlja okrugla i da završiš na lomači.

Sad, kad se redovno pojavljujemo na vijestima po cijelom svijetu ne možemo normalno ni da ih pratimo. Uči ćemo u 21. stoljeće okrećući pedale.

Piruete

„Imam dobru ideju kako da dođemo do love!“, rekao je Emir, „Kod nas u fabriči povodom Dana kombinata raspisali konkurs za priču... znaš, nešto ko fol... iz života radnika. Prva nagrada je tri milje, druga dvije, treća jednu... Mislim da bi nam prva nagrada bila dovoljna. Sjedneš, napišeš tih nekoliko pišljivih stranica i lova je naša!“

„Sjajna ideja! Ja ču napisati priču a ti isplaniraj šta ćemo s lovom“, nisam se ni ja dao.

Zvao me s posla, iz noćne, iz fabrike celuloze i papira. Ta fabrika je bila naša krava muzara – izdržavala je cijeli naš gradić. Gotovo da nije bilo obitelji iz koje makar jedan član nije bio zaposlen u njoj. U to vrijeme sam studirao književnost u Sarajevu. Emir je imao zdravi radnički razum i nije stavljao znak jednakosti između studenata književnosti i pisca kao većina onih koji su studirali sa mnom. Jednostavno, bilo mu je dosadno i zezao se na moj račun.

Osim što me malo naljutila ta njegova šala na račun moje ljubavi prema književnosti, učinila mi se i nedovršenom, te odlučih da napšem tu priču, da šalu iz teorije prevedem u praksu – odnosno da pokupim lov. Ali avaj, šta raditi sa tom soc-realističkom temom? Razmišljajući o tome sjetih se jedne Sabatove rečenice iz njegovih razgovora s Borgesom: *Sezan slika jabuku i stvara nezaboravno djelo. Neko drugi slika raspeće i ispadne koještarija.* Bilo je jasno da problem nije u temi već u meni.

Najviše me brinulo to što nisam imao nikakvog izravnog iskustva sa „životom u fabrici“. Računao sam na svoju sposobnost empatije ali znao sam da izmišljanje nije moja jača strana. Činilo mi se da sam sposoban pisati samo o nečemu što sam doživio, vidi, opipao. Stoga sam odlučio da krenem od snova. Pustio sam svog glavnog lika da spava i da sanja. A ljudski snovi se bez problema mogu opisivati. A onda mu je zazvonio budilnik. U pet ujutro, kako sam mu ga nudio. Valjalo mi ga je spremiti i uputiti na posao. Mada sam izbjegavao rano ustajanje, imao sam dovoljno tog traumatičnog iskustva da bih mogao opisati neprijatni osjećaj buđenja i odlaska u fabriku koji je najmorbidniji morao biti u rano zimsko jutro: „*Kad se razbudio i ustao bio je mrak. Kad je krenuo put fabrike još uvijek je bio*

mrak. Nikada taj dio dana nije mogao nazvati jutrom. Jutro, po njemu, ne bi smjelo biti mračno kao crna noć.“ Tako sam imao početak priče.

„...Deset do sedam je. Ljudi dolaze na posao. Dolaze iz grada, iz obližnjih sela. Dolaze iz svojih podstanarskih soba, iz samačkih domova, garsonijera, iz jednosobnih, dvoiposobnih, trosobnih stanova, iz svojih kuća. Dolaze pješke, na biciklima, automobilima, autobusima, trolejbusima, tramvajima. Dolaze neispavani, napušteni, zaljubljeni, mahmurni, kratkovidni kao i dalekovidni. Dolaze s kurjim očima na nogama. Dolaze sa svih strana, sami ili u društvu, u blizini fabrike slijevajući se u veliku gomilu, u gomilu koja nastupa kroz kapiju kao prvomajska parada ali kao parada bez ruža, transparenta, kiča. Hladno je i ljudima iz usta izlazi bijela para.“

U trenutku kad sam shvatio da se opis radnog dana od osam sati stajanja pokraj mašine može preskočiti sve je išlo kao po loju. „Ti si tvorac!“, pomislio sam s nužnom arogancijom i neočekivanim samopouzdanjem: „Imaš pravo na to!“ Priča je dalje tekla sama od sebe. Rekao sam si: „Kako je tvoj lik došao na posao tako mora i otići s posla.“

„...Kraj je radnog vremena. Čovjek se upućuje odlučnog korka ka glavnoj kapiji, ka izlazu iz fabričkog kruga. I ostali kreću sa svojih radnih mjesta. Ide brže prema izlazu nego kada je jutros ulazio mada nije tako hladno. Bila je plaća a i zadnji je radni dan u tjednu. Razmišlja o dolasku kući, o ženi koja će biti raspoloženija nego obično i o ručku koji će biti začinjen s malo više šala. Valja što prije otići do pošte, platiti račune. Do pošte u kojoj su vazda i oni, kao i ostali ljudi, uvijek ozbiljni i tiki, kao da su otišli na groblje ili nekome na žalost.

Kod kapije mu prilazi drugi čovjek i rukuje se s njim. Izlaze i dalje nastavljaju zajedno. Prolaze ulicom s drvoredom topola. Prijaju. Smiju se. Prolaze pored prodavaonice igračaka, mesare braće Koljević, kafane Novi svijet. Zastaju ispred trafike Lota. Žele poigrati neku od igara na sreću? Ne. Vraćaju se nekoliko koraka i ulaze u Novi svijet.“

Sjećam se, poslije sam svog radnika samoupravljača i njegovu voljenu ženu poslao u veliku kupovinu u kakve se odlazi samo nakon

prvog u mjesecu. Valjalo je dovršiti priču a trgovine sam poznavao bolje od fabričkih hala: „...Ući će s više samopouzdanja (čitaj: lakomislenosti) u samoposlužu i uložiti više kreativnosti u kupovinu nego obično. Tada bi dobijala polet u neočekivanim količinama i mladalački sjaj u očima. S nevjerovatnom okretnošću za njene godine i njenih osamdeset kilograma, klizila bi od rafe do rafe, s vremena na vrijeme praveći po koju piruetu kao Katarina Vit. A ja bih tup kao cigla išao za njom, vukući prepune korpe i postavljajući sebi pitanja na koja vjerovatno nikad neću naći odgovor. Na primjer: kako tako mnogo stvari može da stane u dvije korpe? Ili, kako sitnice mogu da budu tako teške? ,Jaja! Kupila sam jaja!', uzvikuje uzbudeno moja žena. ,Samo da koje ne bude mućak!', mislim u sebi i vraćam se svojim pitanjima. Kako? Zašto? Odakle smo? Kuda idemo? Idemo kući, naravno, kamo bismo isli? Ali ne znam kako ču sve ovo odvuci do kuće. I kako da se riješim ove dosadne kupovine od koje moja draga žena pravi ritual, kupovinu svake sitnice komentarišući svečano-ozbiljnim glasom proroka kao da je...“

Privodeći kraju opis radnog dana svog lika-radnika na kraju sam se sažalio i odlučio da ga sa ženom još negdje izvedem na večeru, u neki solidan restoran koji nije preskup. Kraj priče je bio dubokomislen i efektan, u nadi da bi to moglo ostaviti utisak na stručni žiri. Priču sam nazvao *Piruete*, a budući da se potpisivalo šifrom i obzirom na moju naklonost prema feminizmu potpisao sam se kao Katarina Vit.

Osim novčane nagrade, kao autor nagrađenog rada, dobio sam i odštampanu diplomu s amblemom i nazivom radnog kombinata koji je dodijeljuje. Međutim, preuzimanje nagrade nije bio očekivani vrhunac ove priče. Cijela akcija je izvršena u najstrožoj tajnosti. Konspirativnost je bila najvišeg nivoa – nikome ništa nisam rekao a priče su potpisivane šifrom. Cilj je bio iznenaditi Emira i tako dovršiti šalu.

Otišao sam na telefon i nazvao ga:

„Halo, druže, dobili smo nagradu! Šta si isplanirao da radimo s lovom?“ Međutim, Emir se nije dao:

„Samo ti meni pošalji novac, ja sam sve isplanirao!“, nimalo izneđen, odgovorio je kao iz topa.

„Šta si bolan isplanirao?“, zbumjeno sam upitao. Ili je nešto načuo o nagradi, razmišljaо sam, ili misli da se zežam...

„Daš mi pare, odem u Trst, kupim robu, kad se vratim preprodam je, tebi vratim koliko si mi dao a ostatak je moj. Tako ćemo udvostručiti početni kapital i razgranati biznis.“

Na to više nisam znao šta bih mu rekao. Đavo ga odnio... taj je uvijek znao sve okrenuti na šalu i pri tome okrenuti vodu na svoj mlin.

Tog vikenda, u kafiću Diva kod Tarika Hakare, naše miješano radničko-studentsko društvo održalo je konferenciju *Književne nagrade i alkoholizam mlađih*. U gradićima kao što je bio naš, nakon srednje škole dio nas je odlazio u veće gradove na fakultete, dio je ostao i zapošljavao se ali prijateljstvo iz srednje škole nas je i dalje držalo na okupu.

Istine radi, nisam raspiskao cijelu nagradu, kupio sam si i jedan lijep džemper.

Uspio sam napisati priču, dobiti nagradu, počastiti društvo ali šala nije imala tu pravu poentu. Emir se jednostavno nije dao nadmudriti...

Nekoliko godina nakon toga izbio je rat. Izgubio sam jedinu kopiju te priče, izgubio sam diplomu, i još ponešto. Tokom rata fabrika nije bila teško oštećena ali je za tih nekoliko godina izgubila tržište, proces proizvodnje nije održavan ni usavršavan, izgubila je korak s konkurenjom. Željezničke pruge u cijeloj zemlji su bile uništene a takva fabrika bez željeznice ne može da radi tako da ni mir nije dobio neki preokret. Ukratko, krava muzara je crkla... i u našem gradu ni nakon svršetka rata nije još uvijek nimalo veselo.

Kao ni u ostatku zemlje. Nekoliko godina ni uzvodno ni nizvodno od našeg grada nije radila nijedna fabrika. Sve je moralo propasti, život se morao zaustaviti na nekoliko godina da bi se izbistrili duša i pogled rijeke koja je žila kucavica cijele zemlje. Dokle mi sjećanje seže, i dalje, pamtim je kao zamućenu, masnu, prljavu, te sam imao osjećaj da je oduvijek bila takva. Ona više ne smrdi. Ne nosi na svojoj površini industrijski otpad i pjenu, niti po njoj plutaju bijeli trbusi otrovanih riba. Sada je zelena. Bolesno zelena Bosna.

Školski drug

Pristojno su pokucali na vrata.

„Ko je?“

„Ja sam, komšija, otvor!“

Opalio je čim su se vrata otvorila. Prošao je pored leša i ušao u hodnik.

„Tata!“, s drugog kraja hodnika čuo se dječiji glas.

Pucao je u dječaka. Prekoračio je preko njegovog tijela koje se još koprcalo u samrtnom grču i ušao u dnevni boravak. Tamo su bili još jedan čovjek i dva dječaka. Jednim dugim rafalom ih je pobio sve troje odjednom.

Na spratu su bile dvije žene i tri curice. Kroz prozor sa zadnje strane kuće su iskočile u noć. I pobegle. Jedna žena je ostala bez sina i muža, s tri kćerke. Druga je ostala bez oba sina i muža, sama. Obje porodice su spavale zajedno jer su se tako osjećale sigurnije.

Ubio ih je moj školski drug. Bilo je to prve ratne godine. Bilo mu je devetnaest kad ih je pobio. Osam godina sam sjedjela s njim u istom razredu. Ni po čemu se nije isticao. Vladanje primjerno. Ni odlikaš ni propalica. Udvarao mi se.

Izlet

Prolom oblaka kao da je visio na nevidljivoj božanskoj niti paučine. Trčao sam prema Glavnoj željezničkoj stanici ali ne prebrzo da iza sebe ne bih ostavio Fatimu i Amelu. Izgleda da smo izabrali pravi dan za izlet! U stanicu smo utrčali u trenutku kad se pljusak sručio. Kupili smo karte, našli prazan kupe i sjeli, nadajući se da tamo gdje idemo neće padati.

„Da li znate da se *Glavna željeznička stanica* u Pragu nekad zvala *Wilsonova?*“ – pitam ih.

„Po američkom predsjedniku?“

„Da, on je podržao osnivanje samostalne Čehoslovačke. Pred stanicom je bio i njegov kip ali kad je Njemačka objavila rat Americi kip je razbijen a stanica preimenovana na *Glavnu željezničku stanicu*. Kad se rat završio, ponovo je postala Wilsonova, a kad su komunisti došli na vlast opet *Glavna*. Najbolje od svega je da se u međuvremenu zaboravilo da je to prvobitno bila *Stanica cara Franje Josipa*. Na *Pruzi cara Franje Josipa* od Beča do Praga.“

„A ima ih koji misle da je mijenjanje naziva sa svakim novim režimom naš balkanski običaj“, kaže Fatima. „Otkud ti to na um pade?“

„Kad sam jučer prolazio pored stанице upravo je bilo u toku svečano otkrivanje novog Wilsonovog kipa. Baš me zanima ko će im ga sad razbiti a ...“ A onda je uslijedio onaj neobični trenutak u kojem se moram pribратi da bih utvrdio da li se to pomjeramo mi ili vlak na susjednom kolosijeku. Misao nisam završio, samo sam zaključio: „Krećemo!“

Kad je vlak isplovio ispod nadstrešnice na peronu kiša je počela da dobije o okna kupea. Lije kao iz kabla. Sjedjeli smo sami u kupeu, pričali bosanski a mokri, od kiše natopljeni pejzaži koji su se vidjeli kroz prozor toliko su ličili na one naše da sam u trenucima zaboravlja gdje sam.

„Ne znam kad je ovako padalo. Ovo liči na one naše heftenače“, rekla je Fatima naglas ono o čemu ja razmišljam.

Dogovorili smo se da ćemo – ako ovako nastavi padati – kad stignemo presjeti u prvi vlak u suprotnom pravcu i krenuti natrag.

„Bit će to dan proveden u kupeu. Divan izlet!“, kaže Amela, koja

spada među one kojima se prema vremenu mijenja raspoloženje. Zimu ne podnosi – dok drugi skijaju ona se bori protiv depresije iako je iz olimpijskog Sarajeva. Kad sam studirao u Sarajevu imao sam kolegu crnca – ne sjećam se više iz koje bratske nesvrstane zemlje – koji bi se u jesen zavlačio u svoju podstanarsku sobu i iz nje izlazio tek na proljeće. Amela, baš kao ni taj crnac, nije voljela ni zimske radosti a kamoli šta drugo vezano za zimu.

Od svog djetinjstva proživljenog u bosanskoj provinciji danima sam mogao gledati kroz prozor i slušati kako dobuje kiša. A ako je taj prozor pokretan kao prozor kupea – izdržao bih i do sudnjeg dana. Ne moraš ništa poduzimati a slike se same nižu. Rado bih se prepustio putničko-poetskoj melankoliji ali bio sam u društvu dvije djevojke pa sam tražio zanimljivu temu:

„Prijatelji mojih staraca, teta Suada i čika Huska, početkom osamdesetih su otišli raditi u Dubai. Kad su trebali da se vrati počeo je rat, tako da su tamo ostali godinama duže no što su planirali. Kako se nije moglo u Bosnu, u Evropu im se nije ni dolazilo. Tek devedeset i pete su došli u Evropu, na odmor u Češku, u neki planinski hotel. Cijelo vrijeme im je padala kiša. Kad su trebali odletjeti iz Praga, otišao sam ih ispratiti. *Baš mi je žao da vam je godišnji pokvarila kiša*, rekao sam im. *Šta ste cijelo to vrijeme radili?*“

„Sjedili smo na balkonu. I gledali kako kiši, kako lije, kako pljušti na šumu i travu, gledali i uživali!“, rekao je čika Huska. „Da mi je neko rekao da će biti željan kiše ili da će mi orah postati egzotično drvo ne bih mu vjerovao.“

Nakon sat i po vožnje smo se zaustavili. Ispočetka na to nismo obraćali pažnju. Osim dobovanja kiše ništa se nije čulo. Onda se pojavio konduktor i rekao nam da je vlak nekog pregazio, da će po nas doći autobusi. Tako je i bilo, autobusom su nas prebacili u Jaroměř na željezničku stanicu. Kiša nije prestajala liti. Ručali smo u restoranu pored stanice. U međuvremenu saobraćaj je uspostavljen i mi smo s našeg izleta mogli krenuti natrag.

Opet smo bili sami u kupeu. Šutke smo odmarali od obilnog ručka. Drijemao sam povremeno podižući očne kapke i provirujući kroz okna kupea. Više se nije čulo dobovanje kiše, dominirao je zvuk jednoličnog okretanja točkova vlaka.

Dobovanje kiše.

Jednolično okretanje točkova vlaka.

Zvuk zvona sa sahat-kule.

Bučni lepet krila ogromnih jata golubova i vrana koja su jutrom razgrtala mrak a u predvečerja ubrzavala smrkavanje iznad našeg gradića, preljećeći s lijeve na desnu obalu Bosne, s desne na lijevu. Zvuk dodira gramofonske iglice i ploče. Ljetni kreket žaba – po svu božiju noć! To su moje zvučne kulise u kojim se osjećam kao svoj na svome. Zvuk crkvenih zvona koja najavljuju glas muzejina nedvo-smisleno je govorio da sam kod kuće, da sam doma... sve dok... sve dok jednog dana nisu pojačali zvučnike, otuđili mi taj glas i razbili zvučnu zavičajnu kulisu u paramparčad... u zvuk razbijenog stakla, u sveproždiruću kakofoniju eksplozije, u mahniti lavež od straha izbezumljenog psa, u ljudski krik. Krik.

Svi ti zavičajni zvuci, kao niz oluk, slili su se u jedan stih: „sitnim golubijim prstima korača ludilo po limenom krovu...“ Stih je iz zbirke u koju je na nekoliko mjesta udaren pečat biblioteke iz mog grada. Kad sam kao student književnosti nakon prve godine na feriju odmarao od antike i klasika otišao sam u našu biblioteku da posudim knjigu pjesama od nekog našeg suvremenog pjesnika. Bibliotekarka mi je rekla:

„Na onoj hrpi imaš suvremene poezije koliko hoćeš. To je na otpis, mi nemamo gdje s tim knjigama. Nosi sve ako hoćeš.“

Kad sam na kamari ugledao žute korice knjige *Vaza za biljku krin* koju sam uzalud tražio po sarajevskim knjižarama – ushićeno sam ju podigao i upitao:

„Mogu li je uzeti?“

„Nosi!“

I otad je nosim i iščitavam, sve ove godine. I kad god listajući je nađem na pečat biblioteke u želuci osjetim nelagodu kao da sam je ukrao. Više puta sam pomislio da bi im je trebao vratiti ali znam da bi me samo ismijali.

Zvuk listanja knjige, na njega sam zaboravio.

A onda se sjetih onog nesretnika kojeg je pregazio vlak u kojem smo krenuli na ovaj izlet.

Znam da nije skočio pod vlak.

Znam da je bio pregažen.

Tad je kiša lila. Bare na poljima uz prugu ubrzano su se pretvarale u močvare. Zemlja više nije bila sposobna da upija. Polja su se pretvorila u neprohodno blato a kad se čovjek zagrne kabanicom i ide prugom od dobovanja kiše po kabanci ne mora čuti vlak.

Znam to, a opet se nekad pitam: „Ko ne bi skočio?“

„Da li smo već prošli ono mjesto na kojem je vlak jutros pregazio čovjeka?“, to pitanje sam već izgovorio naglas. Niko mi nije odgovorio: Amela i Fatima su spavale.

Polja oko pruge su bila toliko razvodnjena od kiše da se činilo da po njima klizimo kao čamac.

Trafika

„Imaš li vijesti o Elviru?“, pitala me je Refka kad sam ušla u trafiku.

Odmahnula sam glavom. Nisam mogla iz sebe da iscijedim ni tako kratku riječ kao što je „Ne!“

Refka prodaje raznu siću, sve do čega može doći i što se može prodati u ova ratna vremena. Šutke sam sjela pored nje. Nije mi se pričalo. Došla sam kod nje samo da ne budem sama. Ni ona nije znala šta bi rekla pa je šutila. A onda se pojavio prolaznik i nageo se na prozorčić:

„Hoćeš kupit cigaru?“, upitao je Refku.

„Pošto?“

„Dvije marke.“

„Neću.“

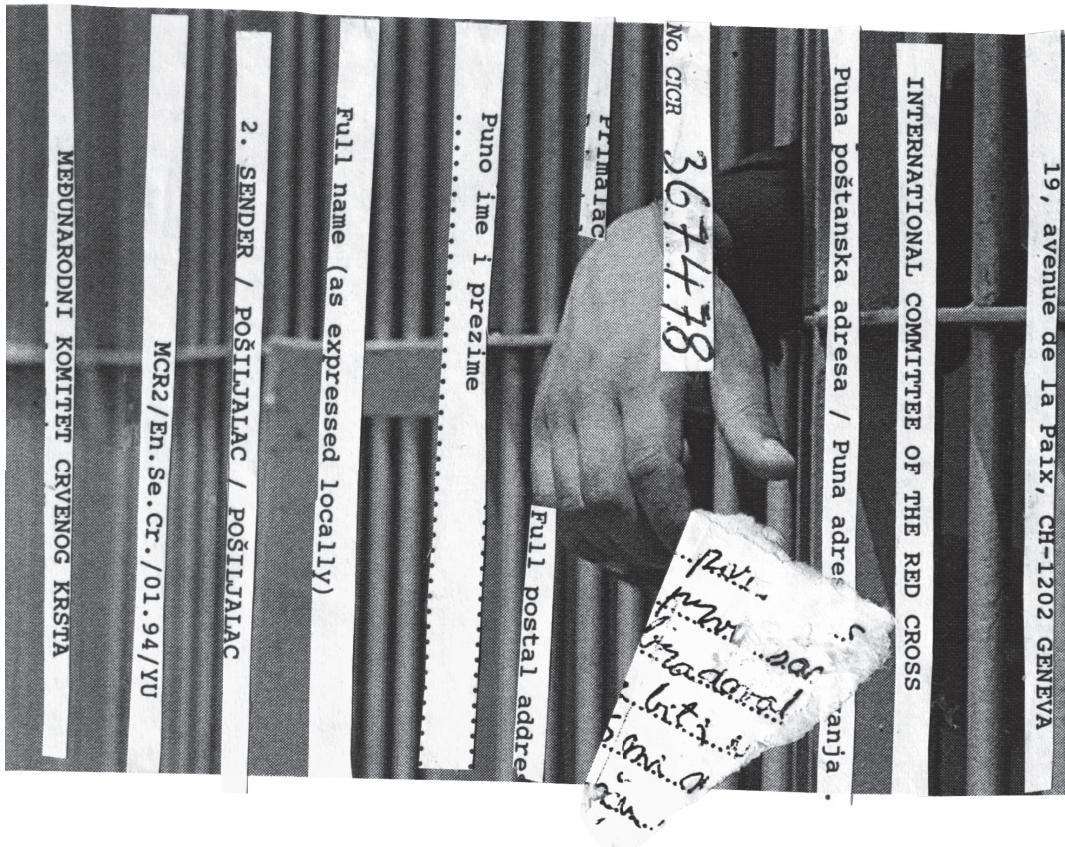
Švercer je produžio. Refka me je pogledala, zamislila se i dreknula kroz prozorčić:

„Heej! Vrati se.“

Kad se tip vratio kupila je dvije cigarete za četiri marke.

Marke su bile njemačke. Cigarete su bile hrvatske. Trafika je bila Refkina. Elvir je moj mlađi brat. Devetnaest mu je godina. U logoru je.

Sjedile smo šutke u trafici i pušile.

Grah ne laže

„Sutra je razmjena“, rekla sam s vrata, ušla i sjela.

Rabija, Refkina svekrva, Muhamedova mati, ubacila je cjepanicu u šporet i sjela na sećiju u svoj omiljeni čošak.

„De da bacim grah, da vidimo hoće li ga pustiti“, rekla je.

Prvi put ga je bacala kad je Elvir nestao „da vidimo jel živ!“. Niko nije imao pojma gdje je ali „grah joj je potvrđio da je živ“. Tri mjeseca nakon toga saznali smo da je živ.

Uzela je kesicu, zagrabilo grah u šaku, stavila je na usta kao da želi da u nju hukne, bacila na sto i napravila tri hrpice.

„Imaju stope! Živ je, ali sutra neće doći.“

„Ma šta neće doći!“, skočio je Muhamed na noge galameći na rođenu mater. Ljutito je hodao po sobi gore-dolje, i – ni u sebi ni na glas već nekako za sebe – nerazgovijetno rondao. Nakon nekog vremena rekao je tiho – a kad je zapovijedao ili prijetio bez galame onda su svi znali da to misli ozbiljno: „Da te više nikad nisam video s grahom u rucu! Ni da ga kuhaš a kamoli bacaš!“

Sutradan je bila razmjena ali Elvir nije bio pušten.

Mi smo iz Glamoča. Pred rat sam završila srednju medicinsku školu i počela raditi u Domu zdravlja. Kod nas je bilo približno pola Srba pola Muslimana i nešto malo Hrvata ali Srbi su s onom kasarnom imali apsolutnu većinu. Nije se ratovalo, jednostavno su preuzezeli vlast. Mobilizirali su četiri medicinske sestre i jednog doktora iz Doma zdravlja. I mene među njima. Situacija se brzo pogoršavala. Ljudi su bili sve uplašeniji i nervozniji. Jednog dana Mara mi je rekla:

„Fatima, moraš odavde pod hitno nestati. Ja te više ne smijem pred drugim ljudima ni po imenu zvati. Ovdje više nisu samo naši. Gledaj onih tamo bradonja, vidi im uniformi i kokardi!“

Vidjela sam ja i bez nje da su na svakom koraku bradonje u drugačijim uniformama od naših s drugačijim oznakama i naglaskom. Ali šta sam mogla.

„Kako da odem kad znaju i čija sam i odakle sam?“

„Trebala bi govoriti s komandantom.“

„Šta da mu kažem? Da hoću da idem kući?“

Mara je sama govorila s njim. Komandant je bio mještanin. Znao je i mene, znao mi je i oca. Rekao je Mari „da nestanem iz Glamoča“ a da će se on pobrinuti da „nestanem“ s vojnog spiska.

Nakon višemjesečnog sakrivanja u kući shvatila sam da to tako dalje ne ide. Rat se rasplamsavao. Odlučila sam da s bratom kojem još nije bilo ni osamnaest pokušam pobjeći u Njemačku.

Krenuli smo u Njemačku a završili u Travniku. Nije da nismo imali geografiju u školi ali na svakom koraku su bile barikade pa smo morali ići ne u pravcu u kojem vode putokazi već tamo gdje su nas puškama usmjeravali. Znam da to zvuči suludo ali iz Glamoča smo preko Banjaluke, što sami, što u konvoju, stigli u Travnik. Raspitivali smo se ko iznajmljuje sobu. Tako smo naletili na Švejka. „Hajde da pitamo moju staru!“, rekao je. Odveo nas je kući. Stara se zvala Mina. Za sobu je tražila sto maraka mjesечно. Ja sam nudila dvadeset. Složila se. Poslije se pokazalo da nema nikakvu predstavu o vrijednosti novca. Švejka je slala u prodavnici. Nikad joj nije vraćao kusur bez obzira šta je kupovao i koliko mu je dala novca. To nije ni primjećivala dok nije jednom poslala Elvira. Vratio joj je kusur. Poslala ga je opet i opet je dobila kusur. Otad je u kupovinu slala isključivo njega.

Prijavili smo se u Štab civilne zaštite kao izbjeglice da bismo jednom dnevno dobijali hranu. Elvir je ispočetka išao s manjerkama po ručak. Izgubio je nekoliko sedmica škole ali primili su ga u travničku školu. Mene su odmah primili u bolnicu. Rat sam provela na hirurgiji. Jedno vrijeme smo imali dojam da vodimo gotovo normalan život: škola, posao i povremeno granatiranje.

Jednom smo se sa Švejkom sakrili u podrum, a Mina nije htjela:

„E vala neću! Dok prođe granatiranje ja ću vam napraviti uštipke!“

Sjedili smo u podrumu kad se kuća zatresla iz temelja. Potrčali smo gore da vidimo šta je s Minom. Bila je potpuno bijela od praha i straha. A kako joj je i kosa bila pepeljasta izgledala je kao nekakvo beskrvno biće s druge planete. I dalje je okretala uštipke kao da se ništa nije dogodilo. Granata je probila zid i uletila u sobu, zabila se u kauč, pomjerila ga i ostala u njemu.

„Ama bježi odatle!“, vikao je na nju uplašeno Švejk.

„Ne mogu! Izgorit će mi uštipci.“

Sedam dana smo spavalici u kući s neeksplođiranim granatom. Nije nam ni na um palo da bi mogla eksplodirati. Mina je pomela oko kauča ali kauč nije dirala. Žene su joj dolazile na kafu, srkale iz fildžana, gledale u granatu i iščudjavale se. Nakon sedam dana došla je vojska i odnijela granatu.

Prijavili smo se kao izbjeglice da bismo dobijali hranu. Tako smo im dospjeli na spisak. Dok smo shvatili čemu služi bilo je kasno. Samo što je završio srednju školu Elvir je dobio poziv u vojsku.

Prije nego što je krenuo na obuku htjela sam mu nešto pripremiti. Od tipa koji je radio u Civilnoj zaštiti kupila sam dvije konzerve mesnog nareska.

„Meso je halal!“, rekao je trpajući pare u džep.

„Meso je halal. Ali cijena nije!“, rekla sam mu a u sebi sam mislila: „A nisi ni ti! Ove konzerve su ukradene iz humanitarne pomoći“, ali radije sam prešutila. Od jedne konzerve sam napravila miješani burek. Drugu sam ostavila da mu dam kad krene.

Nekoliko sedmica bio je na obuci u Zenici. Onda su ih vratili u kasarnu u Travnik. Većina Travničana je došla po svoju djecu i odveli ih kućama, izbjeglice su poslali na front.

Ne znam kako bismo prošli u Njemačkoj ali čini mi se da je lakše biti izbjeglica među tuđinima nego među svojim.

Sedam dana nakon što je otišao, kolegica iz bolnice mi je rekla:

„Na hodniku su nekakva tri vojnika. Traže te.“

„Jesi li ti Fatima?“, upitao me jedan kad sam izašla.

„Jesam.“

„Jel Elvir tvoj brat?“

„Jeste.“

„Imate li tetku u Novom Travniku?“

Ispostavilo se da oni traže dezertere. Trebalо mi je vremena da shvatim da je nestao. Vojnici su otišli. Nestali ih nisu zanimali. Za njih nisu bili zaduženi. Smjesta sam krenula u Crveni križ. Osjećala sam da moram otići – da ga registruju. Nisam znala da li mu to može pomoći ali sam htjela da ga stave na spisak nestalih. Da to bude zapisano.

Radila sam stalno. Tako je vrijeme brže prolazilo. Noćne su mi odgovarale, ionako nisam mogla spavati pa sam se manje patila. Po dvanaest sati smo znale previjati ranjenike. Nakon posla sam stalno prala ruke – nisam se mogla oslobođiti osjećaja da su krvave.

A onda sam bila mobilisana i ja. Opet. U jednoj godini dva puta mobilisana u istoj državi od dvije različite vojske. Naravno, opet u sanitet. Povremeno su nas slali iz bolnice na teren, kad su bile ofanzive, da na terenu pružamo prvu pomoć.

Iz dana u dan sam, prije posla ili nakon posla, išla u Crveni križ ne bi li nešto saznala – i nikad ništa. Pa onda do komande – i opet nikad ništa. Ni od Rabije ništa, ne smije pred Muhamedom. Skupo sam platila kafu i krenula kod Tahira vidovnjaka. Skuhao je kafu. Popila sam fildžan. Htio mi je nasuti drugi ali sam odbila, nisam mogla više da čekam. Okrenula sam fildžan naopako. Rekao mi je da poželim šta hoću i da ostavim otisak prsta u tozu. Uzeo je fildžan u ruku, okretao i zavirivao u njega, naginjući glavu čas na jednu čas na drugu stranu kao da će tako bolje vidjeti. I tako je vrtio glavom, okretao fildžan i pri tome stenjao kao da sa njegovog dubokog dna s nadljudskim naporom izvlači tešku tajnu:

„Uskoro ćeš u kući imati veliko slavlje!“

A onda je preko Crvenog križa stiglo pismo od Elvira. Imam ga i danas. Pismo je bilo u obliku obrasca s natpisom na tri jezika:

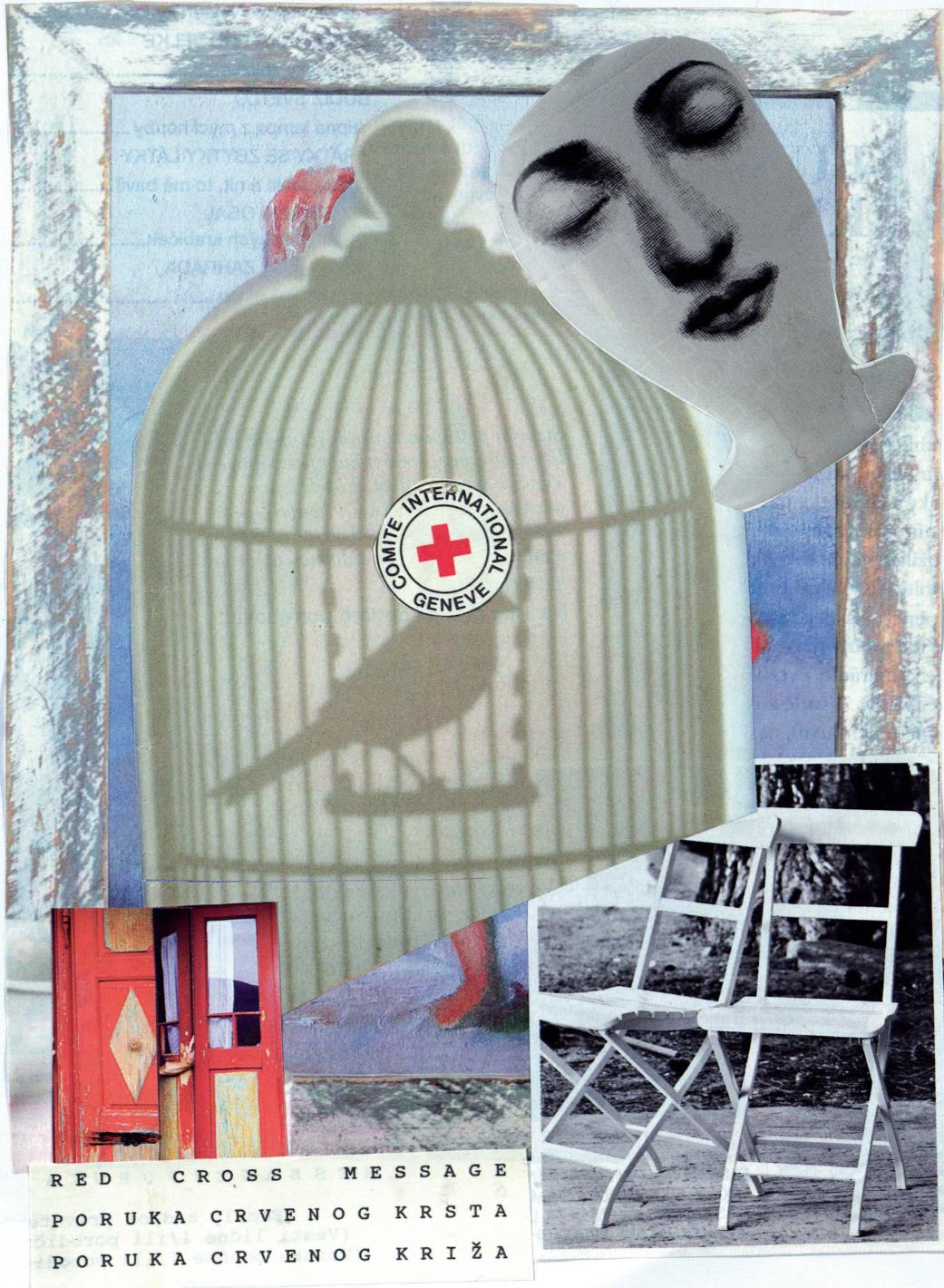
MESSAGE CROIX – ROUGE

PORUKA CRVENOG KRSTA

PORUKA CRVENOG KRIŽA

U gornjem lijevom uglu bio je pečat u obliku dvostrukog kruga. U manjem krugu je bio crveni križ, a između manjeg i većeg kruga tekst na francuskom: Comite international Geneve. Broj pisma: 367478. Pošiljalac je bio Elvir H. Roden: 28.10.1974. Puna adresa stanovanja: „Zatvor“ Kaonik, Busovača. Primatelj: Fatima H. Rodena: 11.6.1972. Puna adresa stanovanja: G. Bojna 36, Travnik. S druge strane je bila poruka datirana na 6.4.1994. s Elvirovim potpisom. Iz poruke sam saznala da je to bilo već treće pismo koje mi je uputio.

Tri mjeseca sam čekala na bilo kakvu vijest. Za ta tri mjeseca sam osijedila. Sad makar znam da je živ. Još „samo“ da ga puste.

Tri mjeseca nisam spavala a onda sam taj dan kad sam dobila poruku zaspala kao nikad. Sanjala sam kako idem dugom uskom, ulicom prema nekoj zgradi u kojoj će mi reći gdje je. Došla sam do ogromnih crvenih vrata. Bila su tako teška da sam ih otvarala s najvećim naporom i strašno dugo. I taman kad sam ih otvorila – probudila sam se.

Otišla sam kod Refke da ne budem sama. Rabija je sjedjela ispred kuće na skemlji, Refka na kućnom pragu. Ja sam čučnula. Pušile smo u krug i gledale niz sokak. Rabija je povukla i ispustila dim:

„Kad pušite gledajte u dim kako odlazi pa će vam s njim otići i brige!“

Nisam pratila dim. Jedva sam pratila i njene riječi.

„Nisam izdržala. Jutros sam iskoristila priliku kad sam bila sama u kući“ – rekla je Rabija – „Grah ne laže. Uskoro će ga pustiti!“

Refka ju je pogledala malte ne kao da mu je Rabija upravo potpisala propusnicu.

„Ako ga puste daću ti šteku cigara“, rekla joj je. Znala je ona da ja ne vjerujem ni u kakve vratčbine ni gatanja ali da mi je potrebno nešto pozitivno pa makar to bila pozitivna izmišljotina. Kad čovjeku ne preostane ništa drugo onda laže sam sebe. Ili vjeruje u nešto čega nema. Valjda to tako mora biti. I našim ranjenicima smo iz očajanja, kad više nismo mogli da slušamo njihovo kukanje, davali injekcije s običnim fiziološkim rastvorom jer smo lijekove protiv bolova čuvali za najteže slučajeve. Nakon toga bi se obično umirili, makar na dva tri sata.

Dok je cijeli grad plakao

„Ja više ne mogu bez nje“, promrljao je i jednim snažnim potezom desne ruke u kojoj je držao žilet napravio dubok rez na zapesti lijeve. Krv je šiknula. Zoran i ja smo se zaprepašteni i razogračenih očiju zgledali. Nekoliko sekundi prije no što se niotkud pojavio Moljac, stajali smo u čošku kafića i časkali. Osvrnuo sam se oko sebe očajnički tražeći pogledom nekoga ko bi nam nekako mogao pomoći dok je Moljac i dalje brbljao o ljubavi i krvario. Nikog drugog osim Ede Čakije i Čađe nisam vidio. Sjedjeli su u separieu.

„Moljac je presjekao vene! Šta da radimo?“

„Podmetnite lavor da ne teče na pod!“, odgovorio mi je Čađo praveći od toga štos i obojica su se počeli kidati od smijeha. Shvatio sam da su bili napušeni i da se neće ni pomjeriti ma što se događalo. Onda sam primijetio gazdu kako sjedi iza šanka i lista novine. Drugih gostiju osim nas nije bilo pa je čitao. Kad sam mu rekao što se dogodilo dreknuo je:

„Ama izbacite ga napolje neka ovdje ne krvari. Sve će mi isprljati.“

Nama ništa bolje nije palo na pamet nego da ga vodimo u Hitnu. Krenuli smo prećicom preko livade. Dom zdravlja je bio nedaleko ali Moljac se cijelo vrijeme opirao i usporavao nas. Zoran ga je rukom stegao iznad zapesti pokušavajući usporiti krvarenje. Ja sam ga držao za drugu ruku i vukao. Nekako smo – već sva trojica krvavi – došli do Hitne ali on se i tamo otimao i otežavao osoblju da mu pomogne. Odnekud se stvorila i milicija. Zoki i ja smo morali dati izjave. *Šta se dogodilo? Čiji smo?* i tako dalje... Moljca su znali od ranije. Lične nismo imali, nismo bili punoljetni. Sva trojica smo bili ista generacija. Bilo nam je sedamnaest. Nakon što smo im odgovorili na sva pitanja, jedan milicioner je poučnim tonom zaključio:

„E jeste našli s kim ćete se družiti!“

S Moljcem se nikad nisam družio ali sam ga znao oduvijek. Znao sam ga oduvijek ali nikad mu nisam znao ime i prezime – od ranog djetinjstva ga poznajem po nadimku. Išli smo u istu školu ali nismo bili u istom razredu. Iako bistar, u školi je propadao jer se kod kuće

nikad nije pripremao a iz vladanja je stalno imao keca. Učiteljica ponekad više nije znala šta bi sa njim pa je s posla zvala njegovog oca. Stari ga je znao pred svima izrazbijati ali ga nije mogao dovesti u red. Bio je sve gori i gori. Kad je porastao nije bio nikakav snagator ali s njim nisu voljeli imati posla ni jači od njega – uvijek je bio spreman da primi batine. Nismo se družili ali ga nisam mogao ni izbjegći. Vene je isjekao u jednom od dva kafića koje smo početkom osamdesetih imali u našem gradiću. Jedan je bio na desnoj obali Bosne, u čaršiji, i u njemu se uglavnom puštala novokomponovana muzika. U drugom kafiću, na lijevoj obali, puštala se klasična rock muzika.

U tako maloj čaršiji niko nikog nije mogao izbjegći. Početkom devedesetih počeo je rat i onda smo izbjegli na sve strane, po svim mogućim zemljama, i pod zemlju. Sasvim sam zaboravio da na svijetu postoji nekakav Moljac.

„Zar je neko kao on mogao preživjeti rat?“, upitao sam burazu kad sam godinu-dvije nakon svršetka rata došao u goste u svoj rodni grad i nakon ko zna koliko vremena ugledao Moljca.

„Ko ne bi preživio u Njemačkoj? Vratio se neki dan. Šta bi taj radio u ratu? On ide tamo gdje nema problema... da ih pravi!“

„Jel ostaje za stalno?“

„Izgleda da ostaje.“

A onda sam se opet vratio tamo gdje živim – u svoju tuđinu. I opet zaboravio na Moljca. Nekoliko mjeseci nakon toga Moljac je napravio svoje posljedne sranje. Zaljubio se. Slučajno je zašao u mali dućan otvoren u garaži upola ukopanoj u zemlju i zaljubio se u prodavačicu. Djevojka samo što je završila srednju, devetnaest godina. Nije imala novca da ide studirati pa se zaposlila. „Bitno je da se rat preživio. Studirat se može i kasnije“, govorila joj je baka. Moljac je svratio da kupi kutiju cigareta i ugledao je. Da mu tad nije nestalo cigareta možda se nikad ne bi dogodilo ono što se dogodilo.

Ušao je jednom pa je došao drugi put jer nije mogao vjerovati sopstvenim očima. Tako dražesno biće nije video u životu. „Naš mušterija je naš Bog!“, rekla joj je vlasnica kad ju je primila. Djevojka je s njim bila ljubazna kao i sa svakom mušterijom. Ništa više od

toga. Ali njemu je i to bilo dovoljno. Onda je počeo dolaziti i sjediti u dućanu. Nisu ga mogli istjerati. Zovnu policiju. Policija dođe, izbaci ga i ode. A on se vrati. Nikako ga se nisu mogli oslobođiti. Djevojka je dala otkaz i sjedila u rođenoj kući ko u zatvoru. A kako je Moljac sedmicama napajao pogled na njenom čistom licu – njeni slike mu se ko ožiljci na zapesti urezala u sjećanje pa ju je i dalje imao pred očima, po cijeli dan i noć.

Zvao ju je telefonom. Nije htjela da priča s njim a on više nije mogao bez nje. Jednog dana došao joj je na kućna vrata. Otvorila je baka. Nevino se nasmiješio i zamolio da je pozove. Nije joj ni na um palo da je to taj manjak koji joj proganja unuku i da bi se usred bijela dana usudio doći na vrata. Ne sluteći ništa baka se vratila po nju. Kad je djevojka otvorila pritvorena vrata on ju je uhvatio za ruku i više je nikad nije pustio. O čemu su govorili to nikad niko neće saznati jer je on aktivirao ručnu granatu.

Kasnije sam od buraza čuo dodatak ovoj priči:

„Nakon sahrane otišao sam na kafu. Tek nakon što sam naručio primjetio sam brata i jednog prijatelja od Moljca. Pili su i plakali. Dok je cijeli grad plakao za djevojkom, oni su plakali za Moljcem. Kafu nisam ni popio. Platilo sam i otišao.“

Orah

Bio sam nedavno kod brata. On ti je gradski čovjek koji je prije nekoliko godina kupio kuću na selu. Pored kuće je bio veliki orah. Dođem tamo a oraha nigdje. Posječen.

„Šta ti bi, čovječe?“ upitah ga.

„Bio je lijep“, veli, „dok bi bio pun lišća ili kad sa njega spadaju orasi. Ali kad bi opalo lišće i ostale gole crne grane počinjao bih da biram onu preko koje bih prebacio uže...“

Smjena

Čim bi iz bolnice počeli otpuštati sve osim najtežih slučajeva to je značilo da se sprema neka veća akcija. A sad je bolnica bila gotovo prazna. Sjedili smo i napeto isčekivali. Niz hodnik se začula škripa točkova od bolničkih kolica i glas *plavca* koji je vikao: „Prijem!“ Plavci su bili civili koji su nam pomagali. Ranjenika je bilo mnogo a bolničkog osoblja malo. Za razliku od naših bijelih mantila, njihovi su bili plavi.

„Otkud je?“, upitala sam plavca. To je bilo obično naše prvo pitanje, a time se mislilo *S kojeg ratišta?* Tako smo imali pregled i uviđek znali gdje je gusto. Radilo se i o tome da je većina osoblja imala nekog u vojsci za koga je mislila da makar približno zna na kojoj je liniji pa je svako strahovao da nam ne dovezu baš tog *njegovog*. A dovozili su nam i civile jer i grad je bio granatiran... mali grad, mala bolnica, svako zna svakog... svi smo strahovali od svakog prijema.

„Otkud?“, ponovila sam jer ga nisam dobro razumjela.

„S trešnje!“ odgovorio mi je. Pomislila sam da *Trešnja* možda nije naziv nekog brda ili nešto slično pa sam zbumjeno izgovorila:

„Molim?“

„Pao s trešnje!“

Na kolicima je ležao Švejk. Brao je trešnje u našem dvorištu kad mu je iznad glave prozviđala granata. Pao i polomio se. S bratom sam stanovala u iznajmljenoj sobi kod njega i Mine, njegove stare.

„Znaš i sama kako su rodile, ko nikad“, pričao mi je kasnije, „ja se udobno namjestio na jednu finu granu, malo trgam i ubacujem u kesu, malo jedem... kad mi granata prozviđa iznad glave. Bog zna gdje je završila ali džaba... kako je zazviziđala tako sam spaoo.“

Švejkova granata je *najavila* ofanzivu. Samo što smo ga sastavili i poslali kući počeli su dovoziti prve ranjenike. Prvoj grupi ranjenika nismo ni pružili pomoć, već je došla druga. Pa treća... Nismo znali gdje nam je glava. U takvim situacijama se na smjene nije gledalo. Oni koji nisu bili u smjeni po takvom granatiranju nisu mogli da dođu, a oni koji su bili nisu mogli da odu. Radilo se do iznemoglosti.

Bolnica je imala agregat ali ipak se znalo dogoditi da po nekoliko sati ostanemo bez struje. Mogla sam previjati u mraku ili davati injekcije pod slabim svjetлом kandila ali više mi je smetalo što nas pacijenti nisu mogli zvati pomoću zvončeta nego su nas dozivali svojim izmučenim glasovima „Seeestrooo! Seeestrooo!“ A ako nismo mogli odmah ići za onim ko nas je zvao po nekoliko ih je znalo da nas doziva u horu. To dozivanje me proganjalo i nakon radnog vremena. I u snu i na javi.

Te noći – kao što se događa kad je to najmanje potrebno – ostali smo nekoliko sati bez struje. Koristili smo kandila koja smo sami pravili od jestivog ulja i špage. Svijetlila su vrlo slabo ali kolikotoliko su nam pomagala. Osim što su svijetlila slabo lako su se gasila. Ko je nosio kandilo morao ga je zaklanjati dlanom i nije smio brzo hodati da se ne bi stvarale velike struje zraka koje bi ga ugasile. Kad bi dovezli nove ranjenike radilo se što je bilo moguće brže, trčeći, samo je onaj ko je nosio kandilo, u totalnom neskladu s ostalim, išao polako, mic po mic, kao da ga se to sve skupa ne tiče.

Za mnom je došla užasnuta Sandra s kojom sam zbog manjka osoblja već mjesecima bila u smjeni. Ona mi više nije bila samo kollegica. Bila je nešto više od toga.

„Joj, da vidiš Mirse kakav je! Prije nekoliko dana sam ga vidjela, izgledao normalno, eno ga sad sav posijedio!“ Mirso je njen školski drug. Dvadeset mu je godina.

„Gdje je?“

„U šestici.“

Odmah sam otišla u šesticu i našla Mirsu. Šokirala sam se. Mirso je imao sasvim normalno crnu kosu kao što je imao uvijek. „Zaboga, šta je to sa Sandrom?“, upitala sam se. Otišla sam za njom.

„Kako crn? Nisam pobudalila, znam šta sam vidjela.“

Onda smo otišle u šesticu zajedno. Pokazalo se da je od detonacije Mirsu zasuo nekakav – kao brašno fini – bijeli prah. Kad je Sandra otišla od njega sijedog, na to su ga upozorili drugi pacijenti pa je istresao prah iz kose.

Ali u neko doba noći Alisa je stvarno pukla. Jednostavno joj prekipilo. Ranjenik kojem je bila amputirana nogu je krvario. Trebala ga je previti. Skinula je stari zavoj ali više nije imala snage da

stavi novi. Ne samo da više nije mogla da radi, nije više mogla sve to skupa da izdrži. Dobila je histerični napad. Morali smo joj na silu dati injekciju da se smiri, da nam ne smeta, da možemo dalje raditi.

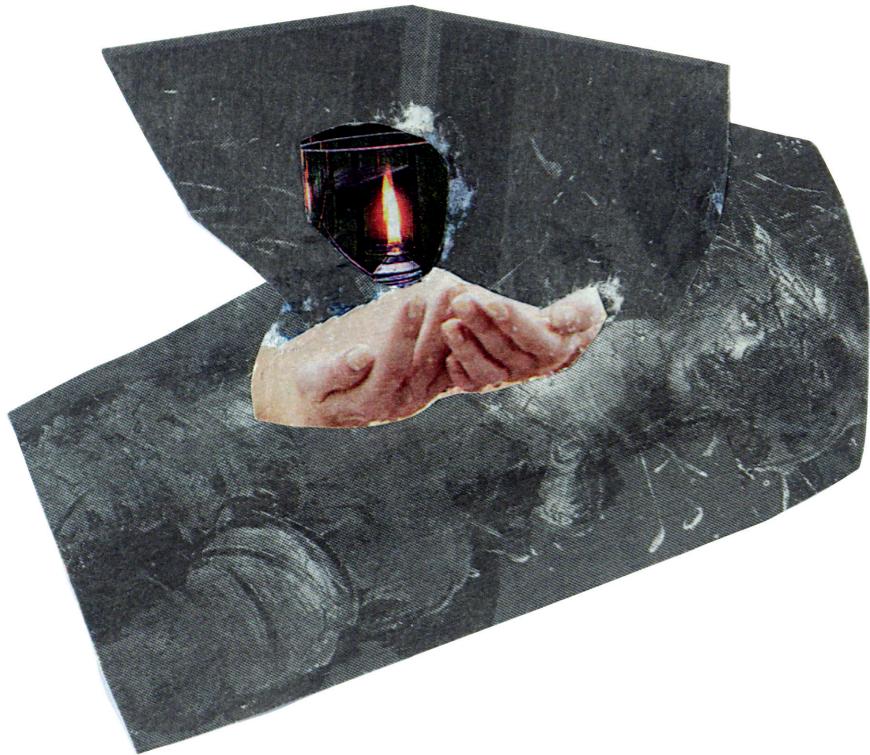
Ranjenici su ležali i na krevetima po hodnicima jer u sobama više nije bilo mjesta. A i dalje su pristizali novi. U takvoj situaciji nismo imali vremena da im pomažemo da idu na zahod. A medicinskih plastičnih posuda za mokrenje naravno nismo imali dovoljno. Imali smo pripremljene plastične boce od vode i sokova kojim smo odrezali gornji dio i proširili otvor da bi se u njih moglo mokriti. Napunjene plastične boce smo iznosile i istresale i vraćale ih ispraznjene. Ni njih niti bilo toliko da bi se mogle bacati.

Dok su ranjenici ležali samo po sobama onda se lako objašnjavao koji je koji, pa i ako im nismo znali imena. „Infuzija za šesticu iz trojke“ je infuzija za pacijenta na šestom krevetu u sobi broj tri. Kad bi se ispunili hodnici i sva ostala mjesta gdje se mogao parkirati krevet sa ranjenikom, onda se čulo osoblje kako se dovikuje: „Analgin za četvorku na hodniku“ – jedinica je bio prvi krevet od šok sobe. „Presvući posteljinu kod lifta!“, „Previti ranjenika kod muškog wc-a!“

„Četvorka na hodniku“ te noći je bio jedan dosta nervozan ranjenik. Pored njegovog kreveta je bio poklopac od šahta. Pod na hodniku je bio izoliran tako da naše koračanje i trčkanje nije pravilo baš strašnu buku. Ali kad bi se stalo na poklopac od šahta čuo se jeziv zvuk.

„Nijedna od vas ga nijednom nije promašila! Zar baš svaki put morate nagaziti?“, galamio je na mene, „Vas četiri bi ja poslao da prošetate malo po minskom polju, očistile biste ga za dvije minute.“

I tako iz sata u sat: „Injekcija protiv bolova za dvojku u jedinicu!“, „Odvest dvojku iz jedinice na rendgen!“... U jednom trenutku zatišja skontam da cijeli dan nisam ništa jela. Želudac mi se skvrčio ali nisam mogla da jedem. Sjetim se da mi je „trojka iz trojke“ dao cigaretu. Vojnici su dobijali cigarete a mi nismo, tako da su nas nagradivali cigaretama. Stavila sam je u gornji džep od mantila da bi je kasnije mogla ispušti na miru. Posegnem rukom za džep za cigaretom na koju sam u međuvremenu zaboravila. Bila je potpuno izmravljenja. Kao i ja.

Dvadeset i četiri sata sam provela u bolnici bez pauze. Bila sam ošamućena od umora. Kad sam došla kući dugo sam se tuširala. U nozdrvama sam osjećala miris betadina, mokraće, smrad rana. Imala sam osjećaj da su mi ruke toliko krvave da bih najradije s njih zgulila kožu. Sručila sam se u krevet. Samo što sam legla počeli su ponovo granatirati grad. Nisam ni pomislila na podrum, nisam imala snage da se pomjerim. Slušala sam granate kako zvižde i preljeću iznad kuće. Brojala sam ih sve dok nisam zaspala.

Ko zna koliko dugo sam spavala.

Kad sam se probudila u dvorištu sam natrgala trešanja i otišla posjetiti Švejka.

Kusur

„Bogom dana ljepota!“, rekla je.

Selo je na velikoj visoravni na tisuću metara nadmorske visine, sa svih strana okruženo planinama od dvije tisuće metara. Po polju krompirišta i pašnjaci.

„Može biti vruće koliko hoćeš ali čim zađe sunce i u džemperu je zima. Ljeta su kratka i suha, zime su duge i surove. Od kuće do štale od snijega ne možeš doći. A odavde ti je samo dva, dva i po sata do Splita, do Jadranskog mora. Iza onog tamo vrha je mediteranska klima, ovdje je planinska. Nigdje toliko zvijezda ko kad se smrači iznad ovog polja. A jutra su još ljepa...“

Posljednju rečenicu izgovorila je tako da nisam bio siguran da li ju je završila. I onda se vratila prvoj, da bi je dopunila:

„Bogom dana ljepota unakažena ljudima!“

U selu je jedna ulica i sedam-osam kuća s lijeve strane i sedam-osam kuća s desne strane. Desetak je cijelih ili prepravljenih a i između njih je po koja spaljena ili napuštena. Od dvadesetak seljana samo je jedan mlađi bračni par i jedno dijete. Ostali su ili pred penziju ili starci i starice. Jedno jedino dijete u selu, djevojčica. Njoj je pet, a rat je završio prije sedam godina. Curica je zdrava i vrlo lijepa ali po ponašanju starmala. Nema prilike da se ugleda ni na kog drugog. Umjesto da se igra s djecom po cijeli dan je okružena staricama – gleda ih kako ispijaju kafu i kupi njihove manire. Rat pustoši duše i onih koji se rode nakon njega.

„E ovo je ta kuća!“, govori mi dok ulazimo u dvorište.

Popeli smo se drvenim stepenicama na verandu i ušli u staru trošnu kuću.

„Nena se zvala Zilha. Udalji su je u šesnaestoj za čovjeka koji je bio dvadeset i pet godina stariji od nje. Bila je iz siromašne porodice. Bilo joj je deset kad joj je umrla mater. Otad je kuhala i prala ona. Kad je otac doveo u kuću drugu ženu čekala se prva prilika da je se oslobode. Jedna gladna usta manje, nije malo. U sedamnaestoj je rodila prvo dijete ali to je umrlo na porodu. I ona je jedva ostala živa. A onda je rodila tri sina i jednu kćerku bez ikakvih problema.

Hoću da kažem, rađala je bez problema, a problema je naravno bilo, i to na pretek. Prvog je rodila trideset i devete, pred rat. Kad su u selo dolazili crnokošuljaši sakrivali su kod sebe komšije Srbe. Kad su dolazile bradonje onda su oni bježali kod tih istih komšija.

Nena se rodila nakon Prvog svjetskog rata. A djed – Mehmed se zvao – kako je bio dvadeset i pet godina stariji od nje, taman je odrastao da ga rat ne bi mimošao. Tri godine je proveo ko zna gdje, uglavnom, kažu, da o tome nije nikad htio pričati. Nije joj bilo lako s njim. Imao je težak život ali i tešku narav. Njegov rat je bio Prvi, njen Drugi a meni je život promijenio ovaj treći – Naš.“

Nakon toga je ušutila i zamislila se. Uplašio sam se da ne prekine. Rekao sam joj:

„Pusti rat. Pričaj o djedu i neni!“

Gledala je kroz prozor.

„Na parapetu ovog prozorčića sam sjedila kad sam bila mala. Ko mačka!“

Gledala je još malo kroz prozor i nastavila: „Mada je djed bio nepismen, za njega su svi govorili da je bio *stara škola*. Potpisivao se prstom. Ali računati je znao dobro. Novac je držao zaključan u škrinji ispod sećije ispod mjesta na kojem je on sjedio, uza zid do prozora. Živjelo se od zemlje i blaga. U kupovinu se išlo četiri kilometra do grada i išlo se rijetko. Kupovalo se samo nekoliko vrsta namirnica – so, šećer, ulje, šibice – samo ono što se moralio. Ako bi nenu poslao u kupovinu i najmanji kusur mu je morala vraćati. Zaključavao ga je u svoju drvenu škrinjicu s metalnim okovom i s poklopcem pričvršćenim šarkama. Za njegovog života niko drugi osim njega u tu škrinju nije zavirio. U kući nije imao ni radio ni televizor. Zato je imao veliki zidni sat koji se navijao na ključ. Samo ga je on smio naviti.

Stara škola je bila protiv svih novotarija. Godinama su ga molili i ubjeđivali da uvede vodu i struju u kuću. Jedva je popustio. Nije imao dovoljno trave i sijena za ovce. Zemlja mu je bila istrošena jer se iz godine u godinu kosilo a nije gnojilo. Sinovi su htjeli kupiti umjetno gnojivo i pognojiti livadu. Nikad to nije dopustio: *Dok sam ja živ moje ovce to neće jesti!*

Nekad je odlučivao o svemu ali godine čine svoje. Kad sam ja bila mala bio je već toliko star da ga se ni mi, njegova unučad, nismo

bojali. Igrali smo se tako što smo tražili pticija gnijezda i ptičice donosili kući da ih nahranimo! Zgražavao se:

„*Kako vam nije grehota. Ja kad hodam gledam da mrava ne zgazim.*“

„A zato si ti tako zguren!“

Eto kakvi smo bili ko djeca.

Danas znam da nema tog ko se ne bi zgurio! Tolike godine i dva rata je predeverao.

Kad je počeo Drugi svjetski rat – pričala je nena – odmah se pomirio sa sudbinom. *Znao sam ja da mi je suđeno umrijeti u ratu*, rekao joj je. Kad se završio, čudio se da je opet preživio. Čudio se čudio, pa zaboravio... Umro je devedeset i treće. Posljednje dvije godine nije mogao na noge. Snaga i razum ga izdali. Nije bio svjestan da je opet rat, ni da umire *kako mu je suđeno*. Ko da se drugačije može umrijeti. Rahmet mu duši!“

Rahmet mu duši! je fraza s kojom se završavaju i priče i život. Upitala me:

„Hoćemo li?“

„Hoćemo ali prvo mi još ispričaj što je bilo sa nemom?“

„Dok je djed bio živ brinula se oko njega a onda više ni nju zdravlje nije služilo. Istrošila se i ona. Petero djece rodila. A s djedom je bilo teže nego s to petero djece zajedno. Nadživjela ga je nepune četiri godine. Nju razum nije izdao ali ne znam što je gore. Bila je svjesna svega do posljednjeg trenutka. Ostala je sama u kući. U ispraznjrenom selu. Djeca i unučad se rasula po svijetu, pretežno po Americi. Dočekala kraj rata i zaključila: *Eto i ovaj rat preturih preko glave! Sad mi makar djeca mogu doći na dženazu!* Niko joj iz Amerike nije došao na dženazu.

Nego, čekaj... umalo da zaboravim... to sam htjela da ti ispričam... Svršio rat. Otpočela njena posljednja godina života. Pošalje joj jedan sin, pa drugi... jedan pa drugi unuk... I sad nena najednom ima para. Ali u selu nema prodavnice kao što je nikad nije ni bilo. Do susjednog sela u kojem je najbliža prodavnica ima samo kilometar, kilometar i po ali i to je njoj daleko. Sjedila je na istom mjestu na istoj sećiji – ko nekad djed – uza zid do prozora i čekala. U selo ponekad navrati kamion, pokretna prodavnica, uglavnom s voćem

i povrćem. Svaki put parkira ispred njene kuće. Uvijek nešto kupi. Em je stara, em bolesna – ništa ne može pojesti. Muči je gušterača, s jetrom ima problema ali može da bira i kupuje šta hoće. Ni kusur ne mora nikome vraćati.

Nakon što je umrla sanjala sam kako mi je došla u posjetu u Ameriku. Kô sjedim ja na poslu kad se odnekud nekako sama pojavi nena... Smjestim ti ja nju u auto i odvezem u neki od onih beskrajnih šoping centara. Uzmemmo velika kolica i kažem ti ja njoj:

- *Trpjaj neno što ti srcu drago!*
- *Kako ćemo kćeri? Imaš li ti toliko para?*
- *Nemam neno ali imam kreditnu karticu.*
- *Pa šta ćemo sad?"*

Eto tako dva duga života i jedan san stadoše u manje od pola sata, u dva fildžana, što bi se reklo. Prepriča mi ih Fatima, njihova unuka u njihovoj staroj kući. Na ruševine sam navikao. Ova stara kućica nije bila ni zapaljena, ni minirana, ni granatirana. Ali bez ljudi je ko bez duše.

Liftboy

„Zločudni tumor“, rekao je.

Izašao sam iz ordinacije. U čekaonici, između snuždenih pacijenata, bilo je nekoliko saksija sa cvijećem. Cvijeće nigdje ne uspijeva kao po bolničkim čekaonicama i hodnicima.

Spuštam se liftom.

Izlazim. Pred vratima стоји starica. Čini se da bi bio dovoljan i mali propuh da je otrgne kao posljednji suhi list s grane. Pridržavam joj vrata ali ne ulazi već gleda u mene.

„Gospodine, mogu li vas zamoliti da me odvezete do petog kata?“
„Naravno, gospođo!“

Ulazimo u lift i pritišćem peticu.

„Nemojte se ljutiti što Vas zadržavam.“

„Nigdje ne žurim, gospođo.“

„Znate, bojam se biti sama u liftu.“

„To nije priyatno.“

„Bojam se.“

„I ja.“

Najduža noć, najkraći dan

Prvi dan zime nam donosi najdužu noć i najkraći dan. Noć je prošla bez poteškoća. Na krevetu s moje lijeve strane, između mene i prozora, tip je hrkao kao lud ali spasio me iPad. Dali su mu nešto za spavanje i ujutro ga odvezli na operaciju. Sinoć sam slušao Annu Calvi. Ništa o njoj ne znam. Zamišljao sam kako izgleda. Bez obzira što je pjevala na engleskom i što muzika nije pružala nikakav povod za to zamisljao sam je kao malu vatrenu crnku, odnosno kao južnjački tip. Valjda zato što mi se svidaju crnokose i tamnopute ženske, što garavije to bolje.

iPad je spas. Kad putuješ u balkanskom autobusu pa kad ti šoferi, pravi profesionalci, žečeći da naprave ugodaj puste turbo folk, jedino te može spasiti iPad. Kad se komšija svađa sa ženom ili kad nešto zajedno slave – opet iPad. Kad ne možeš da spavaš, nemaš snage da čitaš, a ni svjetlo nećeš da pališ da ne bi nekog probudio – staviš slušalice na uši i pustiš onog koga hoćeš da slušaš. Da se noću ne opuštaš uz muziku misli bi ti izgorjele od visokog napona, počađavile, pocrnile.

Pun sam tekućine. Nabubrio sam ko zrno graha kad prenoći u vodi. Po cijeli božiji dan nešto sipaju u mene. A uz to moram popiti i nekoliko litara tekućine dnevno. U noći po nekoliko puta idem na zahod – to me ne čudi. Ali budi me i žeđ pa još i pijem. Dok čovjek može da pije i jede, piša i sere – dobro je. Sinoć sam izazao u hodnik da si naspem čaj. U velikim manjerkama neprekidno su podgrijavani crni i zeleni čaj. Nasuo sam crni i sjeo na klupu. Bilo je tih. Svi su spavalii. Na dnu mračnog i dugog hodnika svijetlilo je okićeno božićno drvce.

Noć je prošla. Još samo da prođe dan. Danas bi me trebali pustiti kući ali znam da se mogu i predomisliti. Valja sačekati vizitu, otpusni list. Nakon drugog ciklusa broj bijelih krvnih zrnaca je spao ko samoubica s Nusalskog mosta. Naglo, a bilo bi i nepovratno da nije bilo liječničke pomoći. Htio sam da se borim ali moj imunitet kao

da je kapitulirao. Nisam imao nikakav uticaj na to što se događalo. Nikad se ne bi podigao da nije bilo medicinskog osoblja koje je tačno znalo šta da radi. Tijelo to samo ne bi savladalo. Odmah su me smjestili u jednokrevetnu sobu i počeli klukati antibioticima, infuzijama i još bog te pita čim. Svi koji su ulazili u sobu imali su masku na licu – od čistačice do primarijusa – da me ne bi zarazili kakvom gripom. Ljudi se liječe od raka a umiru od gripe.

U jednoj pjesmi Anna Calvi pjeva o perfektnom poljupcu. Posljednji sam dobio preko maske kad mi je žena dolazila u posjetu. „Moji poljupci su zarazni!“, pokušala me nasmijati ali iz mene je uspjela iscijediti samo ona zna kakvu grimasu.

„Kako ti je?“

„Dobro. Paze me ko druga Tita. A imam i više TV-programa nego što je on onomad imao u Ljubljani.“

Četiri dana i noći sam bio u jednokrevetnoj sobi. Nisam mogao držati knjigu pa sam buljio u televiziju. TV je aparat za zaglavljanje i trošenje vremena. A to je upravo ono što mi je trebalo. Kod kuće ga nemamo pa sam koristio priliku. Četiri dana i noći sam bio u jednokrevetnoj sobi a onda su me prebacili u trokrevetnu. U sobi je bio samo jedan pacijent. Jutros su ga odvezli. Izabrao sam krevet u sredini, s njega je bio najbolji pogled na TV. Budući da nije bio uključen odmah sam prisvojio daljinski. Dobro je razmišljati dugoročno i računati s nepredviđenim situacijama, recimo da me ne puste kući... Sjetio sam se rahmetli amidže Zije koji je uvijek pod svojom kontrolom držao daljinski. I kad je odlazio na zahod nosio je daljinски tako da niko od ukućana ne bi mogao promjeniti kanal. Jednom ga je u džepu odnio i na posao.

U razmaku od pola sata došla su dva nova pacijenta. Sestre su ih oslovljavale sa „Gospodine doktore!“ Obojica su bili liječnici. Jedan je bio iz Praga, drugi iz gradića na samoj granici s Njemačkom. Pržanin je zanijemio od straha. A bit će da to nije bilo samo od straha. Kad je ušao hladno je rekao *Dobar dan!* I više mi se nije obraćao. Kao da nisam bio u sobi. Sve na njemu je bilo sasvim novo, čisto i bijelo a vidjelo se da je i kvalitetno. Od ogrtača do čarapa. Raspadao se i poslagao svoje stvari u plakar i ormarić uz krevet. Sve je poslagao kao pod konac, kao što su nas tjerali da to radimo u vojsci.

Kad je govorio na mobilni govorio je tako tiho da ništa nisam mogao čuti iako sam bio samo nepuna dva metra od njega. Izvadio je mali notebook, okrenuo nam leđa i nestao u svom virtualnom svijetu. Ne znam zašto, od prvog trena sam bio siguran da je jedinac iz bogate familije.

Drugi doktor je bio sušta suprotnost. Nazvao sam ga *Provincijalac* iako je više ličio na nekog seoskog doktora. Samo što je ušao u sobu zazvonio mu je mobil. Pričao je tako glasno da su ga morali čuti i u susjednim sobama. A ja sam, čim mu je zazvonilo, iz pristojnosti i naivnosti smanjio televiziju da mu ne smeta. Govorio je brat bratu petnaest minuta. Opet me spasio iPad. Izabrao sam Einstürzende Neubauten da mi oni svojim čekićanjem i bušilicama dobro ištemaju mozak. I slušao najglasnije.

Onda sam ga video kako otvara usta i gleda u mene. U ruci više nije držao telefon. Skinuo sam slušalice i rekao: „Izvinite“. Nije se mi raspakovao a već se raspričao sa mnom. Pružio mi je ruku. Razgrnuo je zavjesu između naša dva kreveta. Bez ikakvog ustručavanja počeo me ispitivati o mojoj bolesti. Ponašao se suvereno kao doktor u svojoj ordinaciji a ne pacijent pred operaciju. Tu njegovu pozu sam odmah dijagnosticirao kao strah i mirno odgovarao na njegova pitanja. Zanimalo me samo da li i gdje će se zaustaviti. Osjećao sam kako Pražanina iza zavjese od netaktičnosti i pitanja Provincijalca obuzima bijes i umišljao da vidim kako mu od bijesa izbijaju graške znoja na čelu.

Prekinula nas je velika vizita. Nisu se puno zadržavali. Dežurna doktorica im je sažeto predstavila Pražanina, meni je rečeno da mogu kući i „ako temperatura skoči da se odmah vratim natrag“ a onda je došao red na Provincijalca. Dežurna ga nije uspjela ni predstaviti a on se odmah spremno obratio šefu klinike kao kolega kolegi a ne kao pacijent doktoru. Brzo i uljudno su ga se oslobođili i otišli. Čim su izašli Provincijalac je nastavio s raspakivanjem i ispitivanjem ali već mi je dosadio. Kad mi je u jednom trenutku okrenuo leđa navukao sam zavjesu između naša dva kreveta. On ju je odgrnuo. Pojačao sam ton na televiziji, on je počeo govoriti glasnije. Samo sam ga slušao i promatrao, nisam se nervirao. Nije prekidal, bio je nazaustavljen. Uzme riječ ko Barcelona loptu – i veze li veze.

Isključio sam televizor i rekao da mi se prispevalo. Stavio sam slušalice i okrenuo se na drugu stranu. Pražanin je spavao ili ležao zatvorenih očiju. Provincijalac se cijelo vrijeme nije mogao smiriti. Ustajao je, hodao, telefonirao, bez obzira što smo se nas dvojica pravili da spavamo. Zazvonilo je zvono za ručak. Zvono je tako jako da me trzne i kad imam slušalice na ušima. Učinilo mi se da me Pražanin upitno pogledao. „Ručak!“, rekao sam, ustao, navukao papuče, ogrnuo ogrtač i u jedan džep stavio mobilni a u drugi iPad. Tako naoružan krenuo sam u trpezariju ko slobodan čovjek. Doduše, cjevčica mi je visila niz ruku kao robijašu pri bijegu prekinuti lanac, ali nisam bio priključen na terapiju i vezan za krevet. Provincijalac je iskoristio priliku i krenuo prema budnom Pražaninu. Dok sam izlazio začuo sam početak razgovora:

„Gospodine kolega – vidim da smo kolege – dopustite mi da se prestavim...“

Pomislio sam: *Ovo ne može dobro završiti!* Za ovih nekoliko mjeseci kroz sobe u kojim sam bio smješten prošlo je nekoliko desetina pacijenata. Većih problema od hrkanja nije bilo ali nijedan od njih nije bio doktor. Nisam ni počeo jesti a Provincijalac je već došao za mnom u trpezariju, sjeo i rekao:

„Šta je onom čovjeku? Ja se htio upoznati sa njim a on se na mene izderao?“

„Mislim da se boji. Najbolje će biti da ga ostavite na miru.“

Nakon ručka sam se odmah počeo pakovati. U sobi je vladala neprijatna tišina. Ako ih ubrzo ne razdvoje poješće se između sebe prije no što ih izjedu njihovi tumori i hemoterapije. Na otpusni list ovaj put nisam dugo čekao. Čim sam ga dobio Provincijalac mi je rekao: „Dopustite da pogledam.“ Čitao ga je na glas i objašnjavao, obraćajući mi se kao da me on otpušta iz bolnice.

Ko bi izdržao s dva doktora u sobi.

Izašao sam i duboku udahnuo. Zima je bila podnošljiva. Bilo je oko nule.

Sjeo sam u taxi. Iz našeg razgovora taksista je mogao shvatiti da se ne vozim prvi put taksijem na toj relaciji. Pričali smo o Božiću i kupovini poklona. Kad je zaustavio ispred moje zgrade taximetar mu je pokazivao 150 kruna više nego što sam za istu vožnju

plaćao njegovom kolegi koji je iz iste firme i sa istog stajališta. Platilo sam. Nisam se bunio ni nervirao. Nisam mogao. Znao sam da se ne smijem izlagati stresu. Morao sam misliti na nešto lijepo. Bilo je to neophodno.

Izašao sam iz auta. „Stojiš pred svojim ulazom, čovječe,“ bodrio sam se. Puhalo mi je za vrat. Pridigao sam kragnu i pokušavao na-vući osmijeh. Bilo je četiri a već se smrkavalio. Prolazio je najkraći dan ove godine.

Jedan bijeli dan

Za peti rođendan dobio sam veliki poklon zamotan u šareni pa-pir. Čim sam ga podigao začuo se neobičan zvuk. Rastrgao sam papir i ugledao drvenu kutiju s crno-bijelim poljima. U njoj je ležalo mnoštvo drvenih figura. „To je šah.“ Gledao sam pokušavajući odgo-netnuti kako se s tim igra. Ubrzo sam naučio kako se pojedine figure zovu i kako se kreću po šahovnici. I igra je počela.

Nakon toga lako sam naučio i sva slova ali nisam znao da od njih sastavljam riječi, da napišem cijelu riječ ili da je pročitam. To je išlo već malo teže nego šah. Krenuo sam i u školu. Učiteljica mi je pomagala koliko je znala i umjela ali u razredu je bilo još trides-tero djece, tako da za moje probleme nije imala dovoljno vremena. Dok bih pročitao jednu prosto-proširenu rečenicu mogla se odigrati brzopotezna partija šaha. Otac je primjetio da u školi sporije napre-dujem pa je odlučio da mi pomogne. Svaki radni dan nakon dolaska iz fabrike i ručka otac bi legao da pročita novine i odspava. Bio je to ritual koji se nije smio remetiti. Znali smo to dobro jer se u to vrijeme nije smjelo galamiti. Jednog dana mi je rekao: „Sine, ti znaš da ja svaki dan moram pročitati novine. Danas sam puno umoran. Mogu li te zamoliti da mi ih ti pročitaš?“ Bio sam ujedno i zbu-njen i počašćen. Čitanje novina je bila ozbiljna stvar koja je spadala u svijet odraslih. Pokazao bi mi članak u *Oslobodenju*, legao i rekao: „Čitaj!“ Kad bih raširio novine koje su bile velike kao ponjava, oca više ne bih ni vidio. Dok sam se mučio čitajući riječi koje su bile preteške za prvačića, on bi odspavao svoju partiju. Čitao bih sve dok se on ne bi probudio. Zamjena uloga – to da ja pomažem njemu a ne on meni – bila je majstorski potez.

Šah je bio naša porodična igra. Otac je igrao odlično ali igra nikad nije bila njegova glavna preokupacija. Kod njega je uvijek na prvom mjestu bio posao. Nakon Drugog svjetskog rata završio je srednju Rudarsko geološku školu u Tuzli. „Iz školske klupe su me kao rudarskog tehničara postavili za poslovodu. Ali nisam šefovao običnim radnicima već zatvorenicima. I to ne samo kriminalcima, bilo je tu i zatvorenika iz rata, ustaša, četnika, svega. Ja neisku-san, mlad, nisam imao pojma ni o čemu, a oni prošli sito i rešeto.

Jednom sam uhvatio jednog kako u tunelu nekih pet stotina metara pod zemljom, na raskrsnici, pokušava da kresne šibicu. Na zemlji kod nogu mu je ležala hrpica palidrvcadi. Da je metan eksplodirao ne bi me više bilo! I ko zna koliko još drugih! Morao sam ga prijaviti. Više ga nikad nisam video.“ U vrijeme kad je radio u rudniku otac je bio prvak Zenice u šahu.

Iako je vrijeme i snagu trošio na posao i ženske, otac je usput došao i do titule majstorskog kandidata. Bio je toliko dobar da je bio sposoban igrati i napamet. Sjećam se jedne scene: bilo mi je sedam ili osam. Kupe je bio pun. Svi smo šutke buljili u oca i nekakvog čovjeka-saputnika koji su ozbiljni kao da su na partijskom sastanku ili službi božijoj govorili nekakvim tajnim šifriranim jezikom: 1. e4 g6 2. lovac na d4 g7 3. skakač na f3 d6 4. lovac na c4 skakač na f6 5. dama na e2 lovac na g4. 6. e5... Slutio sam da se događa nešto uzbudljivo ali nisam bio sposoban da to vidim.

Otac je i svog mlađeg brata naučio da igra šah. Bilo je to pedesetih godina. U Bosni a ni u cijeloj Jugoslaviji u to vrijeme nije bilo šahovskih škola. A tatinom malom bratu je to išlo od ruke. Postao je prvi omladinski prvak Bosne i Hercegovine bez ijednog remija. Nakon srednje škole došli su po njega i odveli ga da igra za šahovski klub u Indiji kod Beograda. I sve je išlo kako treba dok nije došao do titule velemajstora, a onda je to s njim krenulo nizbrdo. Na turniru na kojem je osvojio titulu jedan igrač je to isto postigao potplaćivanjem. Taj je titulu primio, amidža ju je odbio. Ne znam koliko ih je danas, ali sedamdesetih je bilo tek stotinjak velemajstora na svijetu. Oko toga je izbio skandal. Skandal bude i prođe a titule ostaju. Onda je amidža kao međunarodni majstor godinama ravnopravno igrao i protiv poznatih velemajstora. Događalo se i da je on kao međunarodni majstor bio prva tabla u klubu, a neki kolega velemajstor druga jer je amidža jednostavno bio bolji. Ali s bosanskim inatom se ne može daleko dogurati. Odnosno možda i može ali te usput nepravda i ogorčenost pojedu. Pojele su i amidžu.

Priču o odbijanju velemajstorske titule čuo sam u Sarajevu od tuđina, hoću reći od čovjeka koji nije bio sa mnom u krvnom srodstvu. Inače mi je blizak. Osobito svojom ljubavlju prema poeziji i šahu. Naime, u našoj familiji se o tome, valjda iz vaspitno-obrazovnih mjera, nije govorilo. Roditelji su znali da je insistiranje na

1. e4 g6 2. d4 ♜g7 3. ♜f3 d6 4. ♜c4 ♜f6 5. ♜e2 ♜g4 6. e5 dx5
7. ♜xf7 ♜f8 8. dx5 ♜fd7 9. ♜b3 ♜xe5 10. h3 ♜xf3 11. gx f3 ♜f5
12. ♜g5 ♜c6 13. ♜c3 ♜d4 14. ♜e3 h6 15. ♜f4 ♜xc2 16. ♜c1 ♜xb3 17. axb3 ♜d7 18. ♜e4 ♜e6 19. ♜f1 ♜xe4 20. fxe4 ♜xb3
21. ♜d1 c6 22. ♜e3 ♜xc3 23. bxc3 a5 24. ♜d7 b5 25. ♜g2 a4
26. ♜b1 ♜f7

pravdi pogubno, i to ne samo na Balkanu. Takve priče, ne samo da se nisu pričale pred djecom, već su bile programski prešućivane. Kad smo bili mali – da to ne bi imalo loš uticaj na naš duhovni razvoj – roditelji su strogo vodili računa da informacije koje dolaze do mene i brata budu „dobre“ i „pozitivne“. I to razumijem. Problem je jedino u tome što nikad nisu primijetili da smo vremenom odrasli, pa čak i ostarili. Sve do danas nas „štite“ od negativnih informacija koje bi nas mogle otrovati. Možda se tu krije korijen mog osjećaja vječitog nezadovoljstva sa sopstvenom slikom svijeta – ma kako je poslagao uvijek mi se čini crno-bijela, priča mi nikad nije dovoljno životopisna, nikad ne mogu da dosegnem onaj osjećaj punoće... Ni danas, u mojim kasnim četrdesetim – toliko je i amidža imao kad je umro, ubio se ili bio ubijen – otac to ne želi da mi ispriča. „Ne znam šta je bilo“, odgovorio je neprijatno ljutitim tonom na moje neočekivano pitanje: „Kako je to zapravo bilo s odbijanjem velemajstorske titule?“ Obzirom da su kod nas u svakom ratu glavni vojni cilj bile knjige, biblioteke i arhivi onda je jasno da je stanje tragično. Onome ko hoće da sazna nešto o svome porijeklu i svojim precima ne preostaje ništa drugo osim familijarnih svjedočanstava i legendi koje su bili voljni da mu ispričaju – a svjedočanstva i legende postoje samo zato da bi vas uputili u pravcu u kojem oni žele. Nije svakom dano da umije dešifrirati prošlost kao Šampolian.

Otac je stvarno u kupeu igrao šaha napamet s nepoznatim sastavnikom ali ko bi sad mogao znati koju su varijantu igrali. Zapis početka partije koji sam naveo posuđen je iz partije između mog amidža Mirsada Ljuce, i Jana Timmana, slavnog velemajstora iz Amsterdama koji je početkom osamdesetih kotirao kao drugi igrač iza Anatolija Karpova. Na internetu sam našao da se prodaje knjiga s Internacionlrog šahovskog turnira održanog 1974. u Somboru, s bilješkom *namijenjeno šahovskim kolezionarima*. Ko bi drugi 2013. kupovao nešto takvo? Naručio sam je. Amidža nije dobro prošao ni u toj partiji ni na tom turniru. I partiju i turnir je dobio Timman. Na tom turniru nije dobro prošao ali igrao je srčano i fer, čak je pobijedio velemajstora Edmara Mednisa – koji je po rejtingu imao 2455 bodova, koliko amidža nikad nije dosegao – samo što se nikad nije hvalio svojim pobnjedama, premišljao je o porazima. Ali u životu se ne treba učiti samo na greškama. *Analiziraj i partije*

u kojima si pobjedio, savjetovao je svoje mlađe kolege Mihail Botvinik, nekadašnji svjetski šampion, ali izgleda da je to amidža promaklo.

U našem gradu ima još svega nekoliko ljudi kojima je amidža ostao u uspomenama. Kad oni odu u cijeloj Bosni od njega neće ostati ni traga. Ali na portalu Svjetske šahovske organizacije (FIDE) njegovo ime figurira na rejting-listama od 1976. do 1990. godine. Najviše – 2315 bodova – dosegao je 1980. Dvadeset i tri godine nakon njegove smrti nisam uspio o njemu da iščeprkam ništa više osim niza zapisa njegovih partija s raznih turnira, jer amidža je, kao srednjovjekovni vitezovi, išao s turnira na turnir. Na osnovu analize zapisa tih partija neko talentovan i šahovski obrazovan mogao bi da napiše studiju njegovog karaktera. Ja to ne umijem. Nemam taj dar. Ja sam se samo igrao šaha a amidža je bio šahista.

Kad sam bio mali šah je bio igra. Više od igre. Danas je to visoko specijalizirani svijet zatvoren sam u sebe. Nekad su dnevne novine redovno objavljivale analize partija i šahovske probleme. Zavidjeli smo djeci u Armeniji u kojoj je šah bio obavezan predmet u školi. U to vrijeme u Bosni se u svakom selu, u svakom gradu znalo ko je najbolji igrač. Ako je slučajno prijetila opasnost da ga domaćin nema, šah se nosio na sijelo. Šah se nosio na godišnje odmore da čovjek ne bi pobudalio ležeći na plaži. Jednom prilikom, kad u Domu pisaca nijedan šah nije bio slobodan, Avdo je naručio taksi, dao taksisti svoju adresu i rekao: „Reci ženi da mi pošalje šah!“. Dvoboje titana pratilo je cijeli svijet: Fišer vs. Spaski, Karpov vs. Korčnoj, Karpov vs. Kasparov. S toliko uzbudjenja pratili su se još samo boks mečevi: Ali vs. Frejzer, Ali vs. Forman... A onda je Kasparov počeoigrati protiv računara. „Želim revans!“, rekao je svjetski prvak Kasparov nakon što je izgubio meč rezultatom 3,5 : 2,5 protiv IBM-ovog kompjutera Deep Blue. Kad je izgubio, sve je počelo gubiti smisao. Danas ljudi igraju sami sa sobom. *Danas na turnirima, poslije partija, ne možete da sretnete nikoga: svako požuri da sjedne za svoj kompjuter i sâm analizira. A nekad smo partije analizirali zajedno sa svojim suparnicima – izjavio je Ljubomir Ljubojević u jednom razgovoru – Ljubojević koji je petnaest godina, od 1976. do 1990, na rejting listi FIDE po abecednom redu bio bio uvijek jedno*

mjesto prije amidže, i u prosjeku oko trista bodova ispred njega. Između njihovog *Ljub* i *Ljuc* za tih petnaest godina niko iz cijelog svijeta nije uspio da im se uvali.

U životu je nekad ko u šahu: jedan neoprezan potez i izgubiš sve. Mog druga Željku nisu pojele nepravde i inat kao amidžu. Bila je to nesreća. Željko je poginuo 16. augusta 1988. godine. Odigrali smo bezbroj partija. Znao je sve varijante: Indijsku odbranu, Sicilijansku odbranu, Nimcovičevu, Rusku, Aljehinovu odbranu... ali ništa ga nije moglo spasiti od strujnog udara napona 10 000 Volti koji ga je jednog jutra ubio na poslu u fabrici. Otišao je na posao i više se nije vratio. Jedan neoprezan potez ili nepredviđena slučajnost, jedno jedino palidrvce da je kresnulo onomad u rudniku u Zenici nikad ne bih saznao šta je to šah. Nikad ne bih odigrao nijednu partiju.

Kad je Željko poginuo ja sam spavao i ništa nisam sanjao.

U to vrijeme sam pročitao pjesmu *Šah* od Marina Soreskua: „Ja povlačim jedan bijeli dan, on povlači jednu crnu noć. Napadnem ga jednim snom, on mi ga u borbi uzima. On mi napadne plućna krila, ja godinu dana mislim u bolnici...“

Jedne predratne večeri, Zoran Kršul mi je svojim dubokim glasom, dok smo u nekom bircuzu ispijali sarajevsko pivo, odrecitirao svoju pjesmu o lovcu koji pokušava da odgonetne paroksizam bijelog tijela i crne glave svoje. I prestao sam igrati šah, povlačeći se u kibicere.

Ali ja šah zapravo nikad nisam ni počeo ozbiljno igrati. „Kad ni u familiji ne možeš biti među najboljim onda to znači da to nije za tebe“, tako sam to obrazložio sam sebi. Igrao sam ga samo zbog druženja, zbog komentara, zbog zafrkancije. Šah se nije igrao samo na šezdeset i četiri crno-bijela polja. Oko ploče se vodio i pravi psihološki rat začinjen najraznovrsnijim šalama. Igralo se na svakom koraku a naročito po vatrogasnim društvima. Atmosfera je često bila tako vruća da je vatrogasno društvo bilo idealno mjesto – uvijek je moglo planuti. Najbrutalniji komentar koji pamtim bio je bez riječi. Igrali smo Jasko i ja, a Željko je sjedio sa strane i kibicovao. U krilu je držao Damira, trogodišnjeg Jaskovog sina. Kad sam povukao odlučujući potez Željko je dlanom sakrio pogled malom Damiru. Iako to nije izrekao, značenje se podrazumijevalo: „Da mali ne gleda taj masakr!“

Priviđenje

„Dobar dan!“

„Dobar dan!“, uzvratila je hladno. Bila je to naša prva komšinica. Vrata do vrata. Jedina u cijeloj zgradici s kojom se moglo uvijek lijepo pozdraviti i ispitati. Ostali su bili susjedi koji pozdravile ili ne. Doseliла se prije godinu. Penzionerka, uvijek prijatna i ljubazna.

Sreli smo se pred ulazom u zgradu. Došli do lifta i stajali šutke. Pomislio sam: *Nešto nije u redu!* Bila je namrštena. Pogledala me tek kad smo ušli u lift.

„Do kojeg ćete sprata?“

„Do četvrtog!“, nekako sam izgovorio i zanijemio od čuda.

Izašli smo iz lifta.

„Do viđenja!“, rekla je, otključala vrata od stana i ušla. Nisam vjerovao vlastitim očima – kao da se nikad nismo vidjeli.

„Znaš li šta se dogodilo?“, čim sam ušao u stan odmah sam sve prepričao ženi i zaključio:

„Izgleda da je pukla.“

„Nije!“, rekla je mirno i samouvjereno.

„Pa šta je onda u pitanju?“

„To nije bila naša komšinica!“

„Jok! To je bilo priviđenje!“

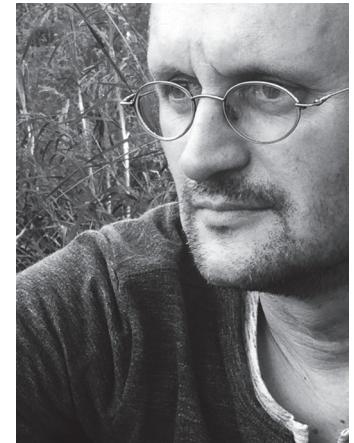
„Ma kakvo, bolan, priviđenje?“

„Pa šta je onda bilo?“

„Njena sestra bliznakinja.“

„A ja mislio...“

„da je neki problem!“, završila je umjesto mene. „Ti svugdje vidiš samo probleme i čuda.“

Adin Ljucic

rođen 1966. u Zenici. Od 1992. živi u Pragu.

Objavio je slijedeće knjige:

- *Hidžra* (poezija), Prag, 1996.
- *Maglaj na tragovima prošlosti*
(kulturno historijska monografija), Maglaj, 1999.
- *Vytetované obrazy* (proza), Prag, 2005.
[Istetovirane slike (proza), Sarajevo, 2009.]
- *Stalaktit* (poezija), Tešanj, 2015.
- *Jeden bílý den* (proza), Ostrava, 2017.

Jedan bijeli dan je napisan u februaru i martu 2013. godine.

Uz pisanje i prevodenje književnih djela, napisao je i preveo više desetina stručnih radova iz kulturne historije češko-južnoslavenskih odnosa.

Godine 2016. sa Miloradom Pejićem i Omerom Hadžiselimovićem osnovao *Samizdat*.

www.samizdat.nu

Sadržaj

7	<i>Proces</i>
11	<i>Cijeli život</i>
15	<i>Možda</i>
16	<i>Rezervni leš</i>
20	<i>Maternji jezik moje otadžbine</i>
26	<i>Tri fildžana</i>
28	<i>Četvрто dijete iz četvrtog braka</i>
31	<i>Pozivnica na stočni velesajam</i>
35	<i>Čorbina koza</i>
38	<i>Pitajte Giordana Brunu</i>
42	<i>Piruete</i>
47	<i>Školski drug</i>
48	<i>Izlet</i>
52	<i>Trafika</i>
54	<i>Grah ne laže</i>
60	<i>Dok je cijeli grad plakao</i>
64	<i>Orah</i>
65	<i>Smjena</i>
69	<i>Kusur</i>
73	<i>Liftboy</i>
74	<i>Najduža noć, najkraći dan</i>
79	<i>Jedan bijeli dan</i>
85	<i>Priviđenje</i>
87	<i>Bilješka o autoru</i>

Izdavač: Adin Ljuca – Samizdat
www.samizdat.nu

Lektura: Milorad Pejić

Kolaži i portret autora: Fatima Hozo

Grafički dizajn: Mario Chromý

Štampa: Milan Hodek

Prag MMXVIII

Objavljanje knjige novčano su pomogli:

Rusmila i Elvir Hozo

Erna i Amir Dizdarević

Izudin Gušmirović

© Adin Ljuca – Samizdat, 2018.

ISBN 978-80-907212-2-7

